Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА, ЧАГЫКЧЫЛАРЫНГА

Хүндүлүг номчукчу, чагыкчы!

Силер кандыг-даа мергежилдиг, кайда-даа ажылдап, чурттап турар болзуңарза, парлалга, оон иштинде «Шын» солун чокка бодуңарны бодап шыдавас боор силер. Солуннар, «Шын» дээрге бистиң амыдыралывыстың бир кезии, делегейде, чуртта, бистиң республикада бүгү болуушкуннарның медээчизи, чедирикчизи, кижилерниң саналонал солчулгазының, харылзажылгазының чепсээ-ле болгай. Амгы үеде суг эш-өөрге, дөргүлтөрелдерге байыр чедиреринiң безии аргазын берип турар болгай бис.

Хүндүлүг номчукчу! Силер «Шын» солуннуу, өске-даа солуннарны дег, 1993 чылдың үүгле бирги чартыынга, июнь айның төнчүзүнге чедир чагыдып алган болгай силер. Ам чылдың ийиги чартыында чагыдылга дугайында айтырыг тургустунуп келген. Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээн 200 рубльге доктааткан турган болза, ам **ийиги чартык чылда, 6 айда солуннуң чагыдылга өртээн 700 рубль** кылдыр доктаадып тургускан.

Элдепсинген херээ чок. Үүге дээрге өртек-үнениң хүн бүрүде өзүп, акшаның үнези бадып турар, бо үеде 700 рубль дээрге 1990 чылдың деңнели-биле безин 7 рубль чедер үнези чок болгай. Ынчан «Шынның» чылда чагыдылга өртээ 7 рубль 20 көпеек турганын база сагындыра кааптаалы.

Кайыын ындыг улуг өртек-үне доктаадып тургузуп алдынар деп айтыра бээр кижилер база бар чадавас. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер болгай. Неделяда 3 үнер «Тувинская правда» солуннуң ийиги чартык чылда чагыдылга өртээ 500 рубль кылдыр доктааттынган.

Өртектер хүн бүрүде өзүп турар. Ынчангаш харылзаа четкизи «Шын» солуннуң ийиги чартык чылда чагыдылгазын чорудары, районнарга чедирери, оон тарадыры дээш номер бүрүзүнден 5 рубльди алырының дугайын дыңнаткан. Ынчап кээрге бир номерниң чагыдылга өртээ болур 5 рубль 60 көпеектен үүгле 60 көпеек «Шын» солуннуң агар санынче кирер ышкажыл. Азы чартык чылда чагыдылга өртээ 700 рубльдиң 625-ин харылзаа четкизинге, а артканы (75-ле рубль) «Шынче» кирер.

Чижеглей алырга, ийиги чартык чылда «Шынны» 20 муң номчукчу чагыдып алган (ам 25 муң хире болгай) дижик. Ындыг таварылгада «Шын» солуннуң агар санынче 1 млн. 500 муң рубль кирер. А бир тонна саазынның бөгүнде өртээ 90 муң рубль. Биске ийиги чартык чылда солунну үндүреринге 100 ажыг тонна саазын херек, азы 10 ажыг миллион рубль чарыгдаттынар. Типография солунну парлап турары дээш ай санында 1.3 миллион ажыг рубльди ап келди, ийиги чартык чылда оон-даа хөйну ала бээри чадапчок.

Ындыг болганда, эргим номчукчу, «Шын» солун үүгле бюджеттиң, күрүне деткимчезиниң ачызында үнүп турар деп түннелди үндүрери нарын эвес ышкажыл.

Хүндүлүг номчукчу! «Шын» солуннуң 1993 чылдың ийиги чартыында чагыдылгазының өртээ 6 айда 700 рубль, 3 айда—350 рубль. Чагыдылганың хуусаазы май 10-га чедер. Ынчангаш боттарынарның аргаларынарны, өг-бүле бюджедин таарыштыр санап тургаш, ол хуусаага чедир «Шынны» чагыдып алырынче кыйгырдывыс. Бо хуусааның дургузунда солунувуска чагыдылга квитанциязын өй-өйлеп парлаар бис, ону ажыглаарын сүмеледивис (үүге дээрге солуннар чагыдар квитанциялар база өртектиг апарган болгай). Чагыдылганы харылзаа белдирлеринге, салбырларынга, почта чедирикчилеринге кылдыртып ап болур силер.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 63 (15037) 1993 чылдын апрель 6, вторник

Солунга ат салган шагы 20.05.

Салар өртээ 4 рубль

РОССИЯ - АМЕРИК ДЭЭДИ ДЕҢНЕЛГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАНКУВЕР, апрель 6. (РосИТА-СЧТА). Россия-америк дээди деннелге ужуражыышкынының түңнелинде Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң болгаш Американың Каттышкын Штаттарының Президентизи Билл Клинтоннуң кады кылган парлалга конференциязы болган Ванкуверге декларация база хүлээп алдынган.

Россия-америк ажыктыг кады ажылдажылганы уламчыларынга быжыг туруштуунун дугайында ийи чурттарның удуртукчулары медеглээн. Демократияны, айыл чок чорудуу болгаш тайбыны бөрүнгаарладып быжыглаар сорулга-биле кады ажылдажылганын бүгү талалыг стратегиязын президентилер дугурушкан. Демократияны хөгжүдеринге, эрге-хоойлуунун дээди эргелиинге, рынок экономиказының чутулазынга Россияның шынчызын Борис Ельцин бадыткаан. Россияның чонунга АКШ-тын талазындан идепкейлиг деткимчени көргүзерин Россияның Президентизинге Б. Клинтон бүзүреткен.

Ийи таланың экономиктиг чаа программаларын болгаш хемчегларын ийи күрүнелерниң президентилери дугурушканы Ванкуверге хүлээп алдынган декларацияга демдеглээн. Россия-америк кады ажылдажылганы дүртеледир, улам сайзырадыр сорулга-биле мооң соңгаар дээдиг деннелге доктаамал ужуражыышкынларны кылыр дугайында президентилер дугурушкан.

АКШ-тың Президентизи Б. Клинтон Россияга келир кылдыр ону Б. Ельцин чалаан. Ол чалалганы америк удуртукчу өөрүп четтиришкинбиле хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле Э. С. Шыырапты шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, ажылга бедик көргүзүглерни чедип ап келгени дээш база иштики херектер органнарының истелге аппарадының 30 чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың ИХЯ-ның истелге эргелиниң начальнигинин орлакчызы Эрес-оол Салчаковичке **Шыырапты Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле шаңнаар.**

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

1993 чылдың март 31.

Дүвүренчиг медээ

ИНЕКТЕР КАНЧАП ӨЛГЕНИЛ?

Совхозтуң төп складынга чеде бердим. Өлген инектер кежиннин, өлген хойлар эъдиниң чыды думчуумга чигзиш диди. Кечил-оол Түлүш аттыг совхозта мал чеми чедер болгаш артар үүве болгай. Ону көрүп каш, кайгай бергеш: «Бо кандаай хөй инектер кежил?» деп склад эргелекчизи Александра Түлүштен айтырдым. «Фермага өлген инектериниң кежи-дир. Черликоолга чудуртурум ол-дур» дээш Владимир Маажыкты далаштыра берди. «Хөй инектерни үүге өлүрүп алганынар ол, Мерген?» — деп ферма эргелекчизинден айтырдым. «Бир ай ажыг өөренгеш келген кижи мен, ат болган үүве-дир, хей-ле өөрендим» — деп, Мерген Түрген-оолович сеткили хомудаан харылыады. «Аныяк кижи өөренмеске кайын боор, орнунга кижи турган-на үүве ыйнаан, Мерген?» — деп база бир айтырыг салдым. «Ийе. Зоотехник Канчыыр-оол, кол зоотехник Май-оол, мал эмчизи Хунан-Кара сугларга хүлээттирген кижи мен. Ээ-харыысалга чок деп үүве бо-дур ийин» — диди. Оон хомудаан сеткили арныңдан илден болду.

Түннел үндүрүп, харыысалгалыг ажылдавас болза, башкы көкке малдың бажы ыжып өлүрү айыылдыг, чидириглер ам-даа туруп болур деп билип алза артык эвес ышкаштыр.

Монгул-оол БИЧЕ-ООЛ.

Улуг-Хем район.

Хайыракан суур.

ЧҮГЛЕ МАЛЧЫННАРНЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он тоску сессиязының март айның сөөлгү хонуктарында болуп эрткенин билир болгай бис. Оон ажыл-чорудуун доктаамал хайгаарап, ону солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, көрүп турган кижилер аная кандыг-кандыг доктаал-шиитпирлер хүлээп алдынганын эки билирлер. «Тыва Республиканың Малчыннар хүнүнүн байырлалын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазаанын доктаалынын төлевилелин сессияга депутаттар аная база чугаалашкан. Малчыннар хүнүнүн байырлалын тургузар дугайында саналдарны республиканың Көдээ ажылагый министерствозунуң болгаш хөй санныг малчыннарның киришп турарын барымдаалап, ону бүгү талалыг өөренип көргеш, айтыргыны Чазак эргежок үүгүла деп санаан. Республиканың улус депутаттары оон-биле чепшээрешкен. Ынчангаш Тыва Республиканың Малчыннар хүнүнүн байырлалын тургузар, ону чылдын-на июль айның үш дугаар субботазында байырлап эрттирер доктаалды сессия хүлээп алган болгай.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырптың кабинединге өрткен пятницада журналистер-биле болган үүгаа Малчыннар хүнү-биле холбашкан. Малчыннар хүнүнүн байырлалын аңгылап тургускан ужуру үүл, моон мурнунда чылдарда болза, Республика хүнүнде Наадым байырлалын база өрттирип турган болгай. Малчыннар хүнүн июльда эрттиртеш, олла дораан август айда болур Республика хүнүнге база белеткенир, улаштыр ону эрттирер, байырлаар апаардыр. Ынчангаш эргиде турганы дег катай байырлаар болза ажырбас үүве-дир ийин диген чамдык бодалдар база бар боор турар. Көдээнин ажыл-ишчилери, мал ажылдыглар ындыг байырлалды тургусканын деткип, өөрүп хүлээп алган. Ындыг турбуже, мындыг янзылыг айтырыглар база туруп келген-дир. Чаа үүгле хамаарылга черле ындыг, ангы-ангы бодалдарны албан тургузуп кээр. Ындыг болганда, Малчыннар хүнүнүн үүге тургустунганын, ону үүге үүгле малчыннарны кылдыр адаанын ам база таймылыр-лаар апаар-дыр. Ону Б. С. Шыырптың журналистер-биле кылган чугаазынга үндезилеп көрейн.

Тыва — көдээ ажыл-агыйлыг, мал ажылдыг республика деп үүвени бодап алыылы. Көдээ ажыл-агыйлыг деп чугаалап тура, кыштын чыккылама соогунда, изиг чайындаа ниитиниң малын малдан чоруур малчыннарның ажылнжинин дугайын онзагайлап чугаалавайн баар ийик бис бе? Ада-өгбелерден салгал дамчып келген буянныг бо ишти бөгүн уламчылап, ону кылып чоруур бөдүүн ишчилерниң ажыл-ижинин ужуруутказын, оон онзагай талаларын билбес кижи турар деп бе? Малчыннар хүнүнүн байырлалын аңгылап тургусканы ынчангаш таварылга эвес-тир деп болур.

Моон мурнунда Наадым дээнде кандыг ийик, оон киржикчилерин найысылал Кызылга, район даргалары-биле катай чалап кээр, оон хуралдаар, садыг-саймаан организастаар(садыг үүгле көдээнин ишчилеринге деп көрүп каан турбуже, оода-ла хоорай чурттакчыларындан олче чүткүвес-ле кижи чок, олар-биле чаржалашкаш туруп бээрлер), оон соонда хүреш, аът чарыжы — колдуунда-ла мындыг. Наадымга малчыннар шупту киришпейн турганы билдингир, үүгле төлээлери келир. Ам Малчыннар хүнүн тургускан болганда, ол үүгле малчыннарны болур, оларның шуптузунун байырлалы, ынчангаш хойжулар, сарлык, теве, ивек каларчылары, быыаа ажаакчылары, саанчылар ол хүн шупту байырлаар ужурлуглар. Араттар, фермерлер база бар болгай. Ынчаарта байырлалды үүгле Кызылга өрттирери албан эвес деп көрүп турар. Ол — Көдээ ажыл-агый министерствозунун канчаар шиитпирлен көөрү-биле болур. Тывада чараш бойдус чурумалдыг черлер, чайлаглар кайы-даа районда бар болгай.

Байырлал хүнүн үүге алган июль айда дээнил? «Чыл түннели-биле үүге чазын азы чок болза, күзүн өрттирип болбазыл, сиген кезилдезинге шаптык болу бербес бе?» деп бодалдарга хамаарыштыр харыы мындыг янзылыг: июль—чайның кончуг эки, чечек-чимис чедишкен үези. Шыныбиле чугаалаар үүве болза, эрес-кежээ, хүлээнген херээнин харыысалгазын билир малчын кымнын-даа сүмезин чокка, сигенин кезип, мал чемин өй-шаанда дөмей-ле белеткеп алыр, ол хензиг-даа шаптык болбас, оон-биле кады өг-бүлези-биле кады байырлалга киржип, олче аътканыптары хүнде кодан хөюн кымга бүзүреп болурун кымдан артык билирлер, харыысалга деп билиишкин бар болгай. Чайын школачыларның, студентилериниң, сургуулдарның дыштанылгазының үезинде чайлагларда аалдардан урут-дарыг үстүр эвес, оларның аразындан малмаган аразынга өскен дуваалакчылар чугаажок тыпты бээр. Мындыг янзылыг. Бистин малчыннарывыс ам боттары байырлал хүнүг. А оон канчаар өртеп — ону организастап турар харыысалгалыг кижилерден хамааржыр, чаңчыл ёзугаар тыва хүреш, аът чарыжы кандыг-даа байырлалды каастаар болгай, ол чокта байырлал эртпези дет бо удаада база-ла ындыг байырлалды каастаар апаар.

Республиканың көдээ ажылагыйының ажылдакчыларын шуптузун ниитизи-биле алыр болза, олар хөй. Олар база башкылар, эмчилер ышкаш профессионал байырлалдыг болгай. Чугаа бо удаада мында үүгле малчыннарга хамаарыштыр чоруп турар.

Республика хүнү улаштыр август айда база болуп эртер, аная база белеткенир бис, чоп ол байырлалга шупту киржир. Мындыг сөстер-биле Б. С. Шыырап чугааны түнү—

Вера КУУЛАР.

«Шынның» корр.

ХОСТУГ ЭРГЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

1969 чылдың декабрь 16-да хүлээп алдынган нацияларның экономиктиг, социал болгаш культурлуг эргелериниң дугайында Бүгү-делегей Пактызында чоннарның үстүнде адаттынган эргелериниң зайы-биле олар бот-догуннаар азы бот-тодараттынар эргелиг кылдыр көрдүнген. Оон-биле кады чоннар боттарының политиктиг эрге-ажыын хостуг тургузуп алыр болгаш боттарының экономиктиг, социал база культурлуг хөгжүлдезин хостуг хандыраргар.

Нациялар боттарының сорулгаларын чедип алырда, бойдузунун чайгаар бүткен байлактарын база курлавырларын ден ажык-кончаалыг болурунун принциптеринге база бүгү-делегей эргелеринге үндезилеттинген кайы-бир хүлээлгезинге кызагдал боллурбайн хостуг ажыглаар эргелиглер. Шак ындыг билиишкин 1966 чылда хүлээп алдынган хамааты болгаш политиктиг эргелер дугайында Бүгү-делегей Пактызында база бар.

Бот-тодараттынар эргении субъектилери кандыг-даа нация болгаш чон боон болур. Бот-башкартынар эргени боттускайлан күрүнелерни тургузуп турар чоннар база хөй национал дыг күрүнениң составында нациялар эдилээр эргелиг. Чон кайы-даа үеде бодунуң экономиктиг болгаш политиктиг статузун өскертип ап болур, хөй национал дыг күрүнеден үнер болгаш эки тура-биле кайы-бир күрүнелер эвилелинче кирип ап болур. Шак ындыг бот-тодараттынылга дээрге кайы-даа нацияда азы чонда быжыглап каан, кезээ шагда адырып-аңгылап болбас эрге болур. Нациялар-ның бот-догуннаар эрезинче үү кирип турарыл?

Ол дээрге, **бирээде**, боттускайлан күрүнени тургузуп алырының эргези; **ийиде**, бодунун чүртүнүн иштики национал утка-шынарын болгаш культурлуг тургузуун тодарадып алыр эргези; **үште**, бодунун девискээрлиг болуру болгаш оон кызыгаарларын чүттүн чонунун күзел-бодалын барымдаалап тодарадыр эргези; **дөртте**, чүртүнүң (бодунун девискээриниң) чайгаар бүткен байлактарын база курлавырларын боттары баш билип, хостуг ажыглаары; **беште**, өске күрүнелерге хамаарыштыр деп эргелиг болуру.

Шак мындыг бот-догуннаашкынның принциптери бүгү-ниитиниң чөпсүүшкүнүн алган болгаш бүгү-делегей эргелериниң тодараттынган нормазы болуп турар.

Ынчаарга Россия Федерациязының составында күрүнениң Федеративтиг керээзин өзугаар ында көрдүнген нормаларның ылгавыр шынарлары мындыг:

— Россия Федерациязының составында эки тура-биле кирери болгаш аңаа турары база оон хостуг үнүп болурунун эргези;

— нацияның азы чоннуң чөпшээрели чокка өскертиниң болбас бодунуң девискээрин эдилээри;

— бодунун күрүне эрге-чагыргазының дээди органы турары, бодунуң чазаа, дээди суд органының бар болуру;

— бодунун хамааты эргези база ону хүлээп алырының айтырыын боду шиитпирлээринин эргези;

— боду Конституциялыг болуру, эрге-хоойлужудулганы боду бот-тускайлан хүлээп алыры;

— эрге-чагырганың болгаш башкарылганың федеративтиг органнарын хевирлеп тургузарынга болгаш оон ажыл-чорудулгазынга киржири, ол ышкаш Россияның Дээди Совединге эрге-хоойлу киирер эргелиг болуру;

— даштыкы күрүнелер-биле харылзаа тударының эргези;

— республиказының Сүлделиг, туктуг, гимниг болуру.

Россия Федерациязының Конституциязының болгаш Федеративтиг керээнин үндезининге РФ-тиң составында республикалар бот-догуннаан күрүне болуп турар аңгы — Россия деп күрүнениң кезээ болуп турар

«Бот-догуннаашкын» деп термин дээрге, күрүне эрге-чагыргазының политиктиг-эрге-хоойлулуг бот-догуннаашкынын бадыткаан эрге-чагырганың үстүнге турары болгаш хамаарылга чогу, оон иштики болгаш даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгага көргүстүнер шынарларын илередип турары.

Бот-догуннаашкын күрүне органнарын— төлээлекчи, күүсекчи, суд-шүүү органнарының туруп турарынга илереттинер, ол дээрге күрүненин эрге-хоойлулуг системазынга боттаныр.

Нацияның долу эргелии оон национал хостуг болурунга, күрүне-эрге-хоойлулуг тургузуунга, өске нациялар болгаш чоннар-биле харылзааларынга хамааржыр айтыгларны боду бот-тускайлан, бот-башкарылгалыг шиитпирлеп шыдаар арга-шинээнге илереттинер. Кайы-даа нация бодунуң салым-чолун, кайы күрүнеге каттыжаркаттышпазын, азы кайы-бир күрүнеден үнер үнмес эргезин боду баш билир. Нация бүрүзү бодунуң дылын камгалап ап, хөгжүдүп, национал чаңчылдарын, ёзулалдарын арттырып алыр эргелиг.

Республиканың бот-догуннаашкыны дээрге, оон Конституциязында магадылаттынган эргелерни хандырары. Республика бүрүзү бодунга таарыштынган Конституциялыг болур.

Ынчангаш үстүнде айытынган үүлдерге үндезилеп көөрге, бистиң республикавыс Россия Федерациязындан хостуг үнүп болур эргелиг-дир. Үнериниң эргези дээрге, боттогуннаан республиканың бодунуң эргези, ону чоидан өске кым-даа өскертип эде шиитпирлеп болбас, манаа федералдыг органнар кызыгаарлаашкын тургузуп болбас ужурлуг.

Бөгүн кым-даа Россиядан үнерин албадавайн турар, ол дугайында айтырыг безин тургустунмайн турар. А кол үүве— чоннуң хостуг эргезинин дугайында чугаа чоруп турар.

Николай ОНДАР

ТР-нин Дээди Совединин эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы.

ХОЙДАН-НА ХУРАГАН ДЭЭШ

«Бай-Тал» совхозтуң аныяк хойжулары Валерий биле Анна Монгуштар ниитиниң малын кадарып чалчыннаа-ла ам дөрт чылдын нүүрүн көрбергеннер. Бо үениң дургузунда хойжунуң чымыштыг ажыл-ижинге чоорту өөренип, кадыг-бергелерни демниг ажып эртип келгеннер. Ажылга чеднишкиннер, эки көргүзүглер боду-ла чайгаар чедип келбес. Үүгле карак кызыл шудуургу ажылдап тургаш, ону чедип алыр деп үүвени олар кончуг эки билирлер.

1991-1992 чылдарның кышкы болгаш часкы үелери малчын бүрүзүнге ёзулуг шылгалданың үези болган. Үүл дээрге ол чылдарда ниитиниң-даа, улустун хууда бодадаа шээр-даа малы хөйү-биле өлүп хораан. Монгуштарның өг-бүлези 1992 чылда мал чемин четчир кылдыр белеткеп алган болгаш база кышкы үеде малды кызымак ажаап-тежээп тургаш, кадарган хоюн ынчан шоолуг-да чудатпайн, кыш ажырып шыдаан. Чыл түннелдери-биле төрүүр 100 хойга онзаштыр 85 хураганны камгалап алган, бир хойдан-на 2 кг дүктү кыргып алган турганнар.

Бодунуң күжү-биле олар эрткен чайын 20 тонна эки шынарлыг ногаан сиснени кезип белеткээш, кышкы турлаанда сөөртүп чедирип алган. Амгы үеде хойжу өг-бүле Туралыгның Улуг-Үзүк деп черде кыштап орар. Коданында төрүүр 400 хоюнун күш-деигилдезин күсү хевээр сеник-шыырак.

Валерий биле Анна Монгуштарның чай чок балдыр сыкпас ажылы бо хүннерде эгелээн. Хою төрүп эгелээн. Чаш хураган адаанга төгер күргаг өдек белен, кажаа ишти чылыг, чырык, электричырыы дүп-хүн чок чырып турар. Хойдан-на хураган ап болурунун аргазы оларда бар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.

Бай-Тайга район.

ХҮЛЭЭНГЕНИН АЖЫРАР СОРУЛГАЛЫГ

Тес-Хем районнуң «О. Шынаа» совхозунуң девискээри Хоолу деп хем, Өвүр районнуң база бир бедик ыдыктыг даа Чалааты-биле акышкылар дег кожаланчып алган хову-шөлдерлиг, кадыр мээстерлиг даглар-биле чаптылып чоруткан. Хайыраканның чөөн талазы-биле баткан ол хемни Хоолу дээр. Ону моол дылга болза, сүүзүннүг, байлактыг, буянныг дээн уткалыг. Шынап-ла, Хоолу ол-бо чарының кашпалдарында, Хайыраканда кандыг ан чок дээр. Магалыгла орар. Бо хемниң чөөн талазынга шалыктар, а барын талазынга туматтар шат-шаандан бээр ызыгуур салгап чурттап келген.

Василий Александрович биле Анфиса Түлүшовна Аракчаалар 1968 чылдан бээр мал малдан келген. Кодан өшкүзү-биле «О. Шынаа» совхозтуң малчыннары боон ажылдап киргеш, оон соонда, хой хүлээп алгаанар, ам 24 ажыг чыл дургузында үзүктел чок малчыннар, ала-өгбелериниң чурту бо Хайыраканда, Хоолуда мурааны малчыннар боон ажылдап турарлар. Олар бо үеним иштинде карак кызыл күш-ажылы-биле мун-мун аная-хураганнарны совхозунга өстүрүп берип, хойнун, өшкүнүн дүгүн дужаап, ак сеткилдиг ажылдап келгеннер. Василий биле Анфиса Аракчаалардың кайызы-даа орден-медальдар-биле шаңнадып, алдарлыг малчын деп атты элилеп чорууру таварылга эвес.

1992 чылдын кыштаглаашкынының түннели-биле, Аракчаалар төрүүр 100 баш хойдан 80 хураганны камгалап алган. Малчын коданда бо чылын ийи дугаар чылын төрүүр 330 баш хой бар, 100 төрүүр башка онзаштыр 90 хураган алыр кылдыр совхоз директизязы-биле керээ чардыгган. Ынчалзажок малчын ол көргүзүгүн ажып, хураганны чус баш чедирилтеннин бодап турар. Эки көргүзүглүг болган малчынны совхоз директизязы эвер-чүгенинг аът-биле шаңнаар болган. Анаа чоп кижини болбас деп?

Дожукай АГБААН.

БАШКЫЛАЛ:
дуржулга солчулгазы

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫНГА СОЦИАЛ КАМГАЛАЛДЫ БЫЖЫГЛААР

«Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. ШЫЫРАПТЫҢ март 30-де чөвүлел хуралга ИЛЕТКЕЛИ

Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга болгаш Дээди Совединге айыткал бижиин болгаш Чазактың отчёдун чугаалажып көрген Тыва Республиканың Дээди Совединиң он тоску (ээлчег чок) сессиязы бистиң ниитилел-политиктиг амыдыралывыска чугула ужур-дузалыг болганын илеткелчи онзалап демделээн. Республиканың күрүне бүрүн эргезин хандырар, демократтыг чаартылгаларны уламчылаар, национал культураны, чаңчылдарны болгаш чанчыккан байдалдарны катап тургузар талазы-биле эрткен үеним дургузунда элээн ажылдарның кылдынганын айыткал бижикте болгаш отчётта балыткаан. Россияның өске девискээрлери-биле база даштыкы чурттар-биле садыг-экономиктиг болгаш культура харылзаалары тургустунуп, улам калбарып турар.

«Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун боттандырар, бистиң республикада өөредилгени хөгжүдер айтыыглар Чазактың доктаамал кичээнгейиниң төвүнде тургустунган. Ол чаа Хоойлу 1992 чылдың июль 31-де күштүг болуп эгелээн. Кижи бүрүзүнүң өөренир эргезин, эртем-билигни чедип ап болурун Хоойлу магадылап турар. Өөредилгени организастаарынга хамаарышкан принципиалдыг чаа үүлдер Хоойлуда көрдүнген, ынчангаш ону калбаа-биле тайылбырлаары негеттинип турар.

Өөредилге-кижизидилге чорудулгазын демократчыдарының, өөредириниң болгаш өөрениринің алыс уг-шиин, арга-методтарын, хевирлерин шилип алыр талазы-биле башкыларның, өөреникчилерниң эргелерин калбартырының тодаргай сорулгазы школаларның мурнунга салдынган.

«Өөредилге дугайында» Хоойлуну бистиң республикага боттандырарының кол угланыышкынарынга Б. С. Шыырап тодаргай доктааган. Бирээде, Хоойлуну боттандырарының нормативтиг эрге-дүрүм хандырылгазы-дыр. Ол ышкаш нормативтиг хөй актыларны Россияда ниитизи-биле хүлээп алдынган болгаш чамдыктарын чедир ажылдап турар. Ындыг хевирлиг документилер бистиң республикада база бар: дылдар дугайында, аныяктарга хамаарылгалыг политика дугайында хоойлулар, көдээни хөгжүдер, национал кадрларны белеткээр дугайында доктаалдар болгаш оон-даа өске. Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң дугайында Дүрүм, 2000 чылга чедир өөредилгени хөгжүдериниң Кол угланыышкыннары база хүлээп алдынган болгаш күүсеттинип турар. Өөредилге албан черлериниң хөй нуруузу бодунуң уставтарын ажылдап кылган болгаш бадылап алган.

Өөредилге албан черлериниң тургузукчуларын тодаргайлаар талазы-биле ажыл Кызыл хоорай, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Улуг-Хем районнар чагыргаларында эгелей берген. А күрүне эргечагыргазының органнары, хуу кижилер, хөй-ниити фондулары болгаш организациялар оларның тургузукчулары болур. Ынчалзажок тургузукчуларның болгаш өөредилге албан черлериниң аразында хүлээлгелер дугайында керээлерни чарар талазы-биле ажылды районнарның хөй нуруузунда ам-даа ёзулуг эгелевээн. Ынчангаш бо чугула ажылче хүн бүрүнүң кичээнгейин угландырары, өөредилге албан черлери тургузукчуларлыг болурунуң механизмин тодаргайлаары негеттинип турар.

Хоойлунуң 39 үүлүнүң 1 бөлүүн ёзугаар алырга, өөредилге албан чериниң тургузукчузу черге, бажың-балгатка, дериишкиннерге, эт-хөренги комплекстеринге, дериг-херекселдерге, а ол ышкаш хереглелдин, социал, культура болгаш оске-даа ужур-дузалыг эргежок чугула эт-хөренгиге өнчү эргезин өөредилге албан черинге быжыглаар хүлээлгелиг. Ынчаарга эргежок чугула эт-хөренгини, а ол ышкаш черни, техниканы хуусаа чокка ажыглаар кылдыр өөредилге албан черинге быжыглаары, аңгылаарын күштүг хоойлужудулгага чигези-биле дүүштүр боттандырары үүлдүг болур.

Өөредилге дугайында Хоойлуну боттандырарын экономика талазы-биле хандырары — чугула айтыырларның бирээзи. Бо талазы-биле өөредилгени акшаландырары, ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, өөредилге системазынга социал камгалалды хандырары эң чугула ужур-дузалыг болур. Бюджеттиң бүгү акша-хөренгилериниң 34 хуузун 1993 чылда республикада өөредилгеже угландырары планнаттынган. Ол дээрге ниитизи-биле 7 миллиард 500 миллион рубль түннүг болуп турар. А 1992 чылда өөредилгеге 1,7 миллиард рубль азы бюджет акша-хөренгилериниң 24 хуузу көрдүнген турган.

Өөредилге ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң чангыс аай тариф сетказын 1992 чылдың декабрь 1-де доктааткан. Оларның дагын тарификациязын Өөредилге министерствозу чогуур үезинде чоруткан. Ынчангаш өөредилге ажылдакчыларынга чаа шалыны эрткен чылдың декабрьда болгаш бо чылдың январьда төлээр аргалыг болган. Республиканың бичии хоорайларының болгаш ажылчын суурларының башкы ажыллакчыларынга чээрби хуу немелдени төлээринге 46 миллион рубльди, шенелде ажылын чорударынга — 19,2 миллион рубльди 1993 чылда Чазак тускайлап берген, школаларга эргежок чугула дериг-херекселдерни садып алырынга 52 миллион ажыг рубль чарыгдаттынган.

Техниктиг ажылдакчыларга немелде төлевир дугайында айтырыгны чер-черге шиитпирлээри, башкы ажылдакчыларның аттестациязын ылаптыг чорудары, оларның ажыл төлевириниң разрядтарын шын тодаргайлап доктаадыры, шенелде кылырынга база өөредилге чорудулгазынга көрдүнген акша-хөренгилерни ниитизи-биле чөп ажыглаары эргежок чугула. Бүгү районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргалары өөредилге бюджедин район болгаш хоорай чагыргаларының улус өөредилге килдистериниң дорт киржилгези-биле тургузар ужурлуг. Чарыгдаар кылдыр көрдүнген акша-хөренгилер өөредилге албан черлериниң амыдырап болурун колдуунда хандырар аргалыг. Социал-экономиктиг амгы берге байдалдарда өөредилге албан черлерин хөгжүдеринге акша-хөренгилерни чедиштир планнаары, тывары дыка нарын болуп турар. Республиканың санап көрген нормативин ёзугаар алырга, школа назыны четпээн албан черлериниң талазы-биле чылда бир бичии уругга 85 муң рубль, школаларының талазы-биле бир сургуулга — 58 муң рубль, профтехучилищелер талазы-биле бир сургуулга — 182,4 муң рубль негеттинип турар. Ынчалзажок шуут-ла доктааттынган болгаш эртем талазы-биле үндезилеттинген нормативтер бисте болгаш ниитизи-биле Россияда чок болуп келген ужуунда өөредилгениң албан черлериниң бюджедин чигези-биле тодаргайлаары элээн берге. Ынчангаш республиканың Экономика болгаш саңхөө министерстволары чер-черниң онзагай байдалдарын барымдаалап көрбүшаан, өөредилгеге бүгү нормативтерни ажылдап кылырын хынамчалыг доозары негеттинип турар.

«Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 52 үүлүнде көрдүнгенинге дүүштүр күрүнениң саң-хөө акша-хөренгилерин бот-тускайлан чарыыр эргени өөредилгениң чамдык албан черлеринге Чөөн-Хемчиктиң, Барыын-Хемчиктиң, Таңдының, Бии-Хемниң районнар чагыргалары тыпсып болур аргалыг болган. Ону кылыры берге-даа болза, ындыг эргени тыпсыры чугула дээрзин практика балыткап турар. Ынчаарга ону кылырда, хынамчалыг, камналгалыг болуру, өөредилге албан черинин удуртукчузу кижи башкылар коллективи-биле кады акша-хөренгини чөп башкарар, немей ажылдап алыр, камнаар арганы оларга бээри чугула.

Республиканың профтехучилищелери, 88 школазы, ооң иштинде Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тожу районнарның школалары дузалал ажыл-агыйларын тургускан болгаш кирген акша-хөренгилерни бодунуң бюджединге немей кириер талазы-биле идепкейлиг ажылдап эгелээн. Ынчалзажок Кызыл хоорайның школаларынга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер дугайында айтыыгны хөй чылдар дургузунда шиитпирлеп шыдаваан түннелинде найысылалдың өөредилге черлеринде столоваяларның, буфеттерниң чем өртээ улам аартаан. Бо бүгү айтыырларны чер-черниң чагыргалары болур-чогууру-биле кичээнгейлиг шиитпирлеп көөр ужурлуг.

Өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар айтыыгже онза кичээнгейни Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы угландырган. Республикага сөөлгү беш чыл дургузунда 11792 кижи өөренир олуттуг школаларны, оларга немелде тудугларны, 1950 орунну садтарны, яслилерни туткаш, ажыглалга киирген. Ол дээрге Кызыл-Арыгда школа, Кызыл хоорайда № 5, 9, 12 школа, Кызыл-Даг, Шуурмак, Кара-Хөл школаларынга немей тудуглар, Бай-Тайганың «Найырал» совхозата, Суг-Хөлдүң Суг-Аксында уруглар садтары, Кызыл хоорайда бичии уругларның № 40 садиги-дир, үүгле сөөлгү ийи чыл дургузунда безин өөредилге черлери 50 ажыг автомашиналары болгаш тракторларны салып алган, 10 дисплей класстарын эде дерээн. Ооң-биле чергелештир өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазында ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн хөй айтыыглардың барын илеткелчи айыткан.

Республиканың 19 школазының бажыңнары амгы үеде үрелиишкинниг болгаш ондактыг байдалда кирген. Оларның капитал септелгезин кылыры негеттинип келген. 11 школаны, оларның аразында Суг-Бажының, Арыг-Бажының, Шуйнуң ортумак школаларын бузуп көжүрер чыгаан, Мугур-Аксының, Тээлиниң, Кызыл-Мажалыктың, Көк-Тейниң школаларында, Кызыл хоорайның № 5, 8 ортумак школаларында өөреникчилер саны көвүдээн, класстар шуут чедишпейн турар. Кызылда Күрүненин башкы институдунда байдал база дыка нарын: бир студентиге опааштыр 14—16 дөрбелчин метр шөл негеттинер турбуже, херек кырында 2 хире дөрбелчин метр шөл онаажып турар. Чаа эртемнерни өөредирин организастаар арга барык чок. Кызылдың башкы училищезниге немелде бажың-балгат база негеттинип келген. Чадаанада профтехучилищениң одалга системазын хөй чыллар дургузунда эде кылып чадашкан.

Школага өөренир назы четпээн бичии уругларның албан черлеринге оларны ажаар-тежээринге чарыгдалдарның кедергей өскени-биле холбаштыр ында уругларның саны сөөлгү чылдарда элээн кызырылган, чамдык садиктер херек кырында хагдынган. Чижээ, Таңды районнуң Красноярвка суурда көдээниң бичии уруглар садиги хагдынган, а ол ышкаш Кызыл хоорайда № 15 садикти магазин кылып каан, № 10 садикти хөй-ниити организациязынга берипкен, № 22 садикти садыпкан. Эрзин районнуң Нарын суурда уруглар садиги ажылдавастаандан бээр ийи чыл чоокшулаан, Мугур-Аксында уруглар садиги хагдынгандан бээр чартык чыл, Ак-Тал суурда сад ажылын соксатгандан бээр квартал ажып турар.

Республикада бичии уругларның болгаш өөреникчи аныяктарның социал камгалалын күштелдирер талазы-биле болдунар-ла бүгү хемчеглерни Чазактың ап турарын Б. С. Шыырап демделээн. 6,2 муң оолдар, уруглар школа чанында интернаттарда болгаш школа-интернаттарда, профтехучилищелернин 1856 сургуулу күрүненин долу хандырылгазында, ам-даа 6 муң ажыг школачылар халас чемни ап турар. Ынлыг-даа болза, бичии болгаш элээди уругларның чем өртээ улам-на өзүп турары хомуданчыг. Ынчангаш школаларга чылыг чем-биле өөреникчилерни хандырары 1991 чылда 69 хуу турганындан ам 20 хуу чедир кызырылган. Өөреникчилер болгаш студентилер столоваяларында чем өртээниң кедергей өскенин дараазында саннар херечилеп турар: ол столоваялар бир хлебти 72 рубль, бир килограмм эзтти — 591, бир литр сүтү 90 рубль-биле ап турар. Школа буфеттери орулга чок болганы-биле кызырылган. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруглары дыка берге байдалда туруп турар. Бо болгаш оске-даа айтыырларны шиитпирлээринче угланган бүгү бар аргаларны Чазак ажыглап келген болгаш моон сонгаар-даа ажыглаар. Сургуулдарның, студентилерниң, өөредилге ажылдакчыларының эмнелге хандырылгазының айтыырларынга илеткелчи база доктааган.

Профтехучилищелериниң, школаларның, ылангыя дузалал өөредилге черлериниң доозукчуларын ажыл-биле хандырарының айтырыы амгы үеде чидии-биле тургустунуп келген. Үүгле сөөлгү ийи чыл дургузунда безин профтехучилищелерни дооскан 500 хире оолдар, уруглар, школаларның — бир муң ажыг доозукчулары амгы үеде кайда-даа ажылдавайн турар. Тургустунган амгы байдалдарда организациялар болгаш бүдүрүлге черлери элээди оолдарны, уругларны ажылга албастаан. Оларны өөредиринге күрүненің үндүрген чарыгдалдары хилис барганы ол бе? Өөредилге албан черлери, чер-черниң чагыргалары, бүдүрүлгелериниң, организацияларның удуртукчулары бо айтыыгже онза кичээнгейни угландырар үе келген.

Ажы-төлүн өөредип-кижизидип шыдаар шинээн чидирген ада-иелериниң уругларын өөредир интернат албан черин Кызыл хоорайга ажылар дугайында айтыыг ам тургустунуп турар. Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизиниң медээзин ёзугаар алырга, ындыг оолдар, уругларның саны ам 200 чедир турар. Ол ышкаш өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларының социал камгалалының айтыыглары чамдык черлерде чедир шиитпирлеттинмейн турарын илеткелчи демделээн. Чижээ, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда болгаш оске-даа чамдык черлерде өөредилге ажыллакчыларының шалының чогуур үезинде үндүрүп бербейн келген. Оон аңгыда башкылал ажыл-чорудулгазынче эр улусту киириштиреринин айтырыынче улуг кичээнгейни илеткелчи угландырган. Амгы үеде бистиң республиканың школаларында 1005 эр башкылар бар азы бүгү башкы составының үүгле 19,9 хуузу. Ынчаарга ылангыя оолдарны кижизидеринге, өөредиринге эр башкыларның ролю улуг дээрзин амыдырал балыткап турар.

Техниктиг специалистер, юристер, экономистер болгаш улус ажыл-агыйының шыырак билиглиг оске-даа хөй специалистери негеттинип турарын илеткелде база айыткан. Тываның ырак районнарында болгаш булуннарында школаларны башкы кадрлар-биле хандырарының айтырыын илеткелчи чугулалап айыткан. Республиканың эвээш эвес өөредилге албан черлери болунуң ажыл-чорудулгазынга мурнакчы дуржулганы, чаа үүлдерни биллилии-биле ажыглап, аныяк салгалды чоннуң төөгүзү-биле, чаңчылдары, культуразы-биле таныштырып турар. Мөгөгей, Бора-Тайга школаларының, Кызылдың № 5, 9, 12 школаларының, Самагалдайның ниити кол школазының, Кызылда № 19, 21 уруглар садтарының депшилгелиг дуржулгазы республикада калбаа-биле ажыглаттының эгелээн.

Өөреникчи болгаш студент аныяктарның амыдыралында дыка таарымча чок болуушкуннарны илеткелге тодаргай айыткан. Школалар болгаш профтехучилищелер сургуулдарының аразында кем-херек үүлгедиишкиннериниң үргүлчүлеп турары республиканың калбак хөй-ниитизиниң ханы сеткил дүвүрээшкинин болдуруп турар. Үүгле 1992 чылда безин бистиң республикада назы четпээн 1067 элээдилер кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган. Мурнуку чыллың 5232 тоску классчыларының иштинден 3590 өөреникчи 10 класстарда катап олурган. 1991-1992 чылдарда школалардан 179 өөреникчи үнген.

Илеткелде айыттынган болгаш кирбейн-даа барган өөредилге айтыырларын дем каттыштырган бүгү күжениишкиннер-биле шиитпирлээриниң эргежок чугулазын Б. С. Шыырап илеткелиниң түннелинде онзалап демделээн. «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинге тодаргай саналдарны киирерінче республика хуралының бүгү киржикчилерин ол кыйгырган.

БАШКЫЛАР: ДУРЖУЛГА СОЛЧУЛГАЗЫ

КҮШ-АЖЫЛ ӨӨРЕДИЛГЕЗИН ЭКИЖИДЕР

Республиканың Башкылар билин бедидер институдунуң күш-ажыл төвү школалардан чыглып келген бөлүк башкыларының түр курстарын март айның сөөлгү хүннеринде Кызыл хоорайның ортумак школаларының баазаларынга организастаан эрттирген. Тыва улустуң шаандан тура эдилелдериниң хевирдүзүүн белеткеп кылып эккээр, оларны кылып бүдүрер аргаларын (технологиязын) бижип көргүскеш, тайылбырлаар даалгаларын шынарлыг күүсеткен. Курстар чоруп турар үеде техниктиг күш-ажылдың ол башкылары демир-дестен кылыглар бүдүрениниң арга-дуржулгазын школаларга хайгаарап көрүп, боттарының мергежилин улам бедидер аргалыг болганнар. Харын-даа олар Кызылдың № 5 ортумак школазының демир-дес мастерскаязынга Алексей Логинович Ермаковтуң удуртулгазы-биле демир-хуунар, демирден савалар кылырынга зачетту чедишкиниг дужааганнар.

Кызылдың № 6 дузалал школазының техкүш-ажыл башкызы Андрей Анатольевич Пекарскийниң кичээлинге өөреникчилер бот-тускайлан боданып, чугаалап, тайылбырлап өөренгени илден. Өөреникчилериң идепкейлиг зажок болган. Кичээл бүрүзүнге көргүзүп ажыглаар карточкаларны, таблицаларны, чуруктарны темалар аайы-биле тус-тус класстарга көргүзер кылдыр чыын белеткээш, шыгжан алган башкы чорду. Чаа теманы башкы өөреникчилерге чедиччелиг болгаш дээштиг кылдыр тайылбырлаан. Күш-ажылдың айыыл чогунуң дүрүмнерин, ажылдаар черге турушту өөреникчилер шыгыы сагып өөрегени тодаргай көскү болган.

Кызылдың № 14 ортумак школазының башкызы Владимир Иванович Петрашов демир-дестен чүвелер кылдыктыр мастерскаяга башкыларны хүлээп алган. Мастерскаяны дерип кааны бир янзы. Ында каасталгалар көрүштүг, чараш. Өөредилгеге херек көргүзүглер, таблицалар, чуруктар хаада чурум-чыскаалдыг делгеттинген. Самбыра, шит, станоктар, херекселдер шыгжамыры, кылыглар хевирлери дыка аянныг дериттинген. Техкүш-ажыл башкызы Владимир Иванович 8-ки класска болган кичээлди бедик методиктиг дециелге эрттирген деп олурушкан башкылар демдеглээн болгаш олар база кылыр чүүлдериниң кезектерин туруштарынга практиктиг ажылдарны өөреникчилер-биле кады тус-туста кылганнар.

Кызылда «Аныяк» деп өөредилге-дуржулгалыг бүдүрүлге каттыжыышкынының техкүш-ажыл башкызы С. О. Товуу бодунуң кичээлин № 2 школаның чедиги классчы оолдары-биле база солуп эрттирген. Ылангыя өөреникчилериң станоктарны башкарын билири эки мергежил деп башкылар демдеглээн.

Дыннакчы-башкылар-биле ажылының дуржулгазын солчуруп база солуп кылдыр организастаан эрттирген. Оон киржикчилериниң санал-онзалында бот-боттарынга дөмейлешпес онза үүлдер энмежок болду. Чижээлээрге, Эәрбек ортумак школазының техкүш-ажыл башкызы Олег Оюн кагдынган кажаа-бажыңны септеп дерээш, өөредилге мастерскаязы кылып алган, а болбаазырадыр материалды эп-чоптүг чугаалажып, дугуржуп тургаш, совхоз дамчыштыр ап, школаже сөөртүп алган. Черле ынчаш болбаазырадыр ыяш, демир-дес материалдарны күш-ажыл башкылары боттары-ла мунганып тып, бергедээшкиннерге, шаптараазыннарга таваржып чоруурун башкылар чөгенип демдеглээннер. Кожуунларда улус өөредилге килдистери, чамдык школалар удуртукчулары бо ажылче кичээнгей салбайн турар дээрзин башкылар чугаалап турдулар. Падын бөрөп тургаш материалдарны арга-арыг иштп кирип чимзеник, бок төгөр черлер дескиниң, кагдынган демир-дес быжыдыларын, ыяш, чудук кескиндилерин чыып, куспактап ап, мастерскаяны долдуруп ап турарын хөй башкылар илереттилер. Школачыларның күш-ажыл өөредилгезинче онза болгаш чогуур угланыышкынны салып, сагыш чоап көөрү ам үеним шыңгыы негелделериниң бирээзи боол артпышаан.

Аңгы-аңгы школаларда уран-шевер, ус-дарган, аргыыр, даараар мергежилдиг аныяк башкылар өөреникчилерге боттарының дуржулгазын шыдаар шаа-биле дамчыдып берип турары өөрүнчүг. Чижээлээрге, Мөгөн-Бүрен ортумак школазының техкүш-ажыл башкызы А. Х. Иргит, болбаазырадыр ыяш материалды кайыын бээр дилеп, Чадаана, Балгазын, Шуурмак дээш, бодунуң акшазын немей чарыгдап чораан, мастерскаязынга дажыглап эккелгеш, курлап ап турар. Малчыннарның, башкыларның, суур чурттакчыларының чагыглары: стол, сандай, үлгүүрге, эжик-хаалга кылып сайгаргаш, эвээш эвес акша орулганы киирип, дериг-херекселдерни садып ап турар. А. Х. Иргит бистиң республикада шыырак дээн күш-ажыл башкыларының бирээзи.

Кызыл хоорайның № 1 школазының техкүш-ажыл башкызы С. Н. Коссов чондурар-кестирер станокту чогаадып кылгаш, мастерскаяда тургускан. Бора-Тайга школазы тыва эт-херекселдерни болгаш оске-даа эдилелдерни бүдүрүп сайгарып турар. Тээлиниң № 2 ортумак школазының техкүш-ажыл башкызы Н. Б. Кара-Донгак эш-өөрү-биле харылзажып, таныш-көрүш аайы-биле болбаазырадыр материалды тыпкаш, чунар-демир, көрүнчүк, тыва орун, аптара, аскылар кылып, сайгарып турар. Өөреникчилерниң сонуургалын, чүткүлүн барымдаалап турган дошпулуур, чадаган, бызаанчы, игин, хомус кылырын Солчурда Сай-оол Монгуш башкы колдадып турар. Кержек, борбак, калбак, чинге шүүчелерни, үттээш, кескиниш, маскаларны боттары бүдүрүп кылып ап турарын Улуг-Хемниң Торгалыгда В. Х. Дамчат башкы боттандырып турар. Хандагайты ортумак школазының техкүш-ажыл башкызы С. К. Куулар тыва улустуң эдилелдерин баштай боду кылып өөренип алган, ылап бүзүрээш, дидими-биле башкылап киирипкен. Мугур-Аксы ортумак школазының техкүш-ажыл башкызы С. Х. Алдын-оол мыйыстап өөктер, дээктер, чинчилер, дүрзүлер кылырын өөредип турары солун.

Амгы бо берге үеде күш-ажыл өөредилгези бодунуң хөй янзылыг талалары-биле оске эртемнерге көөрде, амыдыралда кончуг чугула черни ээлеп турар апаргаш. Күш-ажыл өөредилгезинде чамдык четпестер бар-ла харын, бир эвес оларны чогуур үезинде көөр болза база шыңгыы шиитпирлээр болзувусса, школачыларның күш-ажылчы чоруу көдүрлүп, чогуур чедиишкиниериг болуру чугаажок. Четпестериниң бирээзи болза, башкылаашкында. Бүдүрүкчү күш-ажылды канчап шынарлыг углап-башкарар боор, кажан күш-ажыл өөредилгезинин шагы 5-6-ы тыва класстарда үүгле чангыс. Чангыс кичээл дургузунда өөреникчилер ажыктыг чүүү кылыптарыл? Кылза чогуур кылыглардың аргаларының дугайында ниити чугаа кылып, чамдык-чамдыын күүседир, ол-ла-дыр. Тыва 5-6 класстарга күш-ажыл кичээли 2 шак болур болза чогуур, чамдык школаларда ону өөредилге планындан дашкаарлавайн, шын шиитпирлеп турар, а өске школалар үүгле үстүү органнардан айтыышкыннар маган олурар. Ындыг болганда Өөредилге яамызының тодаргай, албан хууда дужаалы херек.

Күш-ажыл кичээлдериниг хереглээр материалдарның тывылбас бергези харааданчыг. Ук материалдарны алыр, бээр черлер чок.

Билиг бедидериниң курстарынга келген башкылар санал-онзал солчуп турда, башкы бүрүзү бот-тускайлаң болунуң хандыкшылдыг аайын барымдаалап өөреникчилерни өөредип турары илерээн.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Республиканың Башкылар билин бедидер институдунуң күш-ажыл төвүнүң эргелекчизи.

ЧӨПШӘӨРЕЛ БИЖИИ ЧОК БОЛГАН

Бо чылдың февраль 25-те үнген «Шын» солунда Юрий Доржунуң «Чонну ынчаар мөлчүүрге болур бе» деп чүүлүн Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбыры хынап көрген. Хыналда үезинде илерээни болза, авторнуң бижип турары 95-93 дугаарлыг автобус «Интерес» дээр хуу бүдүрүлгеге хамаржып турар. Ол хуу бүдүрүлгени Кызыл хоорай чагыргазының № 169 шиитпирин ёзугаар бүрүткээн. Бүдүрүлгэ боду Уставтыг, Чонга автомобиль ачы-дузазын чедирери, садыг талазы-биле холбашкан өске-даа ажылдарны кылып болурун Уставта айтып каан болган.

Пассажирлернин кижи бүрүзүнден 10 рубль чыып ап турган чолаачыны Владимир Скрипкин дээрзи хыналда үезинде илерээн. Ол 1-ги класстың чолаачызы, ынчангаш кижилер аргыштырар автобус башкарар эргелиг. Хуу бүдүрүлгенің Уставын ёзугаар кижилерни сөөртүр өргези база бар болуп турар.

Кызыл хоорай чагыргазының шиитпирин ёзугаар хоорайның бүдүрүлгелериниң болгаш албан, организацияларының автобустары эртен, кежээ, дүштеки үелерде чонну аргыштырарын көрүп каан.

Ынчалза-даа «Интерес» хуу бүдүрүлге бодунуң автобузунга пассажирлер аргыштырар дугайында чөпшөөрел бижии чок болганы хыналда үезинде илерээн. Автобус чолаачызы Владимир Скрипкинни Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбырынга келдиртип алгаш, оон-биле тускай чугааны кылган. Лицензия чок пассажирлер сөөртүп, олардан акша ап турганының дугайында ол бүрүүзүн билинген. Лицензия (чөпшөөрел бижик) садып алыр дугайында ол билдириишкинин бо хүннерде бижээш берип каан.

Михаил ОЮН.
Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбырының начальниги.

Россия Федерациязының ИХМ-ниң истелге органнарының 30 чылынга

ХҮЛЭЭЛГЕ—ТӨЛЕПТИГ БАРААН БОЛУРУ

1917 чылда октябрь революциязының тиилээнинин соонда эрги полиция болгаш буржуз суд дүжүп, Совет Чазактың составынга Иштики херектерниң Улус Комиссариады тургустунуп (НКВД), кем-херек истелгезин Советтер чанында пролетарийжи истелге комиссиязы азы революсчу шериг комитеттери чорудары-биле эде тургускан. Анаа ажылчын милиция болгаш Кызыл гвардия хамаржыр. Бедик мергежилдиг кадрлар чогундан херектің истелгезин коллегиалдыг комиссия чорударга түнелі эки турган.

1920 чылдың октябрь 21-де Улус судунуң дугайында Саавыр ёзугаар истелге комиссиязын дүжүргеш, оон орнунга хуузунда истелге чорудар суд истекчилеринге чорударын дааскан. Оон-биле чергелештир истелгени Юстициянын Улус Комиссариадының болгаш Бүгү-россияның Онза комиссиязының аппарады чорудуп турган. Ол үеде истелге аппарады судка болгаш прокурорга чагыртып турганындан, оларның аразында чөрүлдээлер тыптып кээп турган.

1928 чылдың сентябрь 3-те РСФСР-ниң Бүгү-россияның Төп Күүсекчи комитединиң болгаш Улус Комиссариадының Чөвүлелиниң доктаалы-биле истекчилерни суд системазындан ужулгаш, прокуратураның чагыргазынче шилчиткен. Истекчилер бүгү талаз-биле чүгле прокурорга чагыртыр апарган.

1958 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советинин доктаалы-биле истелге аппарадын ССРЭ-ниң прокуратура черинге хаара туткаш, ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүшениң айыыл чок чоруун органынга быжыглаан. Истекчилериң кем-херек истээринге эрге-хүлээлгелеги улгадып, оларның харыысалгазы бедээн.

Совет күрүне болгаш Чазак чурт иштинде кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле Иштики херектер министерствозунуң истелге органының ажылын сайзырадып, экижидер дээш ап чоруткан хемчегленинин түнелинде 1963 чылдың апрель 6-да ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Чарлыы-биле ИХМ-ниң тускай истелге аппарадын тургускан. Оон бөөр төөгүлүг орукту ол эткен. Истелге аппарады прокуратура болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар органнарынга база тургустуткан. 1970 чылдан эгелеп юрист эртемденнерин болгаш практиктиг истелге ажылдакчыларының аразында бо үш ангы органнарның истелге аппарадын каткаш, ангы истелге аппарадын тургузуп, тускай истелге комитедин тургузар дугайында айтырыгны тургузуп келген.

Бо айтырыгны Россияның Дээди Соведи болгаш Чазак съездилерге, хуралдарга сайгарып көрүп турган. 1991 чылда Россияның ИХМ-ниң системазынга истелге комитедин тургускан, а 1992 чылдың дургузунда республика, край, областарның иштики херектер органнарының истелге аппарадының тургузуун өскертип, истелге эргелелдери кылдыр эде тургускуулаан.

Тыва Арат Республикага 1921 чылда ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң доктаалы-биле республикага революсчу болгаш социалистиг хоойлу-дүрүмү сагып, хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн тудуп, хамаатыларның эргелөөзин камгалаары-биле Иштики херектер яамызын тургускан. Ынчан кем-херек үүлгедиглери болбайы турганындан ол яамыга тускай истелге чорудар аппарат чок турган.

Ниитилелдиг болгаш национал күрүнениң экономикбуруулуг херектерни илередип, оон истелгезин девискээр аайы-биле хоойлунуң негелдезинге дүүштүр чорудуп турганнар. Тыва истекчилер чүгле кожууннарны харыылап, доктаамал аътты, чадаг азы чорумал транспорт-биле аргыжып турган, истелгени чорудуп турганнар. Мындыг чижектерни көргүзүп болур. Истекчи И. Н. Филимонов ортумак юрист эртемниг. Ол 1951-1952 чылларда Кызылга 64 кижи киришкен 52 кеземче херектерни истеп дооскан, оон иштинде берге 18 херек турган. Истекчи Д. А. Сагаан 1958 чылда кожууннарга 200 хонукта сургакчылап турган, 35 херектің истелгезин дооскан.

1957 чылдан эгелеп ТАО-ның прокуратуразындан милицияның баштайгы истелге талазы-биле хайгаралды Тыва Республиканың прокуратуразының хоочуну, РФ-тин прокуратуразының алдарлыг ажылдакчызы, амгы үеде респрокуратураның истелге килдизинин даргазының оралакчызы Ш. С. Куулар чорудуп, истекчилерге практиктиг болгаш методиктиг дузаны көргүзүп турар. Хоочун юрист амгы үеде аныяк салгалдың истекчилерин өөредиринге улуг үлүүн киирип чоруур.

1959 чылдан 1963 чылга чедир ТАО-нуң болгаш Тыва АССР-ниң истелге килдизинин орнунга истелгенің дарый чорудар килдизи (дознание) кылдыр эде тургустунарга истекчилер операстыг төлээлер кылдыр шилчээш, херектерни истеп чорудуп турган. Истелгени дарый чорудар (дознание) килдизинин даргазынга милицияның капитаны В. С. Васильев ажылдап киргеш, улаштыр истелге килдизи тургустунуп кээрге, ону удуртуп турган.

Ол үеден бээр ИХМ-ниң истелге органы быжыгып, оон кылыр ажылының хемчээли улгадып, херектің истелгезинің шынары экижип, материал-техниктиг хандырылгазы чүгээртеп, салым-чаяаныг, эртем-билиглиг истекчи кадрлар немежип эгелээн. Оларга амгы үеде ажылдап чоруур Тыва Республиканың ИХМ-ниң истелге эргелелиниң даргазының оралакчызы, юстицияның подполковниги Э. С. Шыырап, Улуг-Хемде иштики херектер килдизинин улуг истекчизи, юстицияның майору, ССРЭ-нин ИХМ-ниң алдарлыг ажылдакчызы Х. С. Белек. Эрзинде ИХК-ның улуг истекчизи, юстицияның подполковниги Э. С. Сарыгбай, Ак-Довурак хоорайда ИХК-ниң истелге килдизинин даргазы, юстициянын подполковниги М. П. Березин, Кызыл районуң ИХК-ның ИК-ның даргазы, юстицияның подполковниги М. Ш. Соян, Барыын-Хемчикте ИХК-ның улуг истекчизи, юстициянын майору С. С. Лаа, ИХМ-ниң кадр килдизинин даргазының дузалакчызы, иштики херектер шеренинин полковниги В. Т. Черкашин хамаржыр. Ол ышкаш күрлавырже үнген Н. А. Зырянов, О. С. Чамчыл, С. Х. Адыг, Б. В. Евзак, Б. М. Шогжан, М. Д. Мыичи-оол, Б. А. Самдан, П. П. Григорьев, Т. Н. Никифоров болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

1970 чылдардан бээр Тыванын ИХМ-ниң истелге аппарадынга милициянын дээди болгаш ортумак школаларының истелге факультеттерин дооскаш, юрист эртемни чедип алган М. С. Аракчаа, Ю. П. Сорокин, М. И. Кудрявцев, В. П. Чепурнов, В. П. Сибирцева, С. С. Саичай, В. Ф. Алексеев, А. А. Дамдын, С. И. Дамдын, Ю. Ы. Кыргыс олар ажылдап, республикага хоойлу-дүрүмү быжыглаар болгаш кем-херек үүлгедир чоруукка удур демиселди күштелдиреринге боттуг үлүүн киргеннер.

1973 чылдан эгелеп республиканың ИХМ-ниң истелге килдизин ам күрлавырда милициянын полковниги О. Е. Ондар, милициянын подполковниги А. Д. Салчак болгаш 1984 чылдан бо хүнге чедир юстициянын подполковниги Ш. М. Шойжуң олар даргалап, истелге ажылын сайзырангайжыдар, оон түнелдерин экижидери-биле хемчегларын ап келгеннер.

Амгы үеде ИХМ-ниң системазында истелге аппарады эн-не харыысалгалыг улуг чүүктү чүктеп чоруур, ажылын эки деп санатпас, болганчок-ла шугумчулеткен турар, нарын болгаш берге албан-хүлээлгелиглерин биеэзи болуур. Ынчангаш РФ-тин ИХМ-ниң удуртулгазы болгаш хөй-ниитиниң санаалдары-биле алырга, милициянын бүгү талалыг ажылы чүгле истелге органының ажылының түнелиниден дорт хамаарылгалыг деп турары таварылга эвес.

Сөөлгү 5 чылда Тыва Республиканың Дээди Совели, Чазаа, ИХМ-и болгаш РФ-тин ИХМ-и кем-херектер-биле демиселди күштелдирип, оон саныын кызырар дугайында практиктиг хемчегларни ап-даа келзе, чогуур эки түнелге чедирбээн. Бүрүткеттинген кем-херектерниң саны өзүп, истекчилернин кылыр ажылының хемчээли улгадып келген.

Ол херектерниң 90 хуузун чүгле ИХМ-ниң истелге органы истеп турар. Амгы үеде истелге аппарадында бир онзагай өскерилге чүл дээрге, бот-тускайлан истелге килдизи тургустунуп, организастыг бөлүк кижилерлиг рэкет, хээли алыр-бээр, хөй-ниитиге улуг айыылдыг болгаш күрүнете улуг материалдыг коргарал чедирген удуртукчу, албан-дужаалда ажылдап турар кижилериң херээн истеп турар.

Республиканың ИХМ-нин истелге эргелелинде хөй кезии аныяк, дуржулгазы эвээш болгаш юрист эртемниг, бедик мергежилдиг истекчи кадрлар эвээш-даа болза, сөөлгү 5 чылда (1988-1992 ч.ч.) чамдык кол көргүзүглерни экижилерин чедип алганы дараазында сан-чурагайлар бадыткан турар. Истекчилерниң истеп турар херектериниң саны 5600-тен 12077 чедир өскен, истелгезин дооскан херектерниң саны 2539-тан 4333 чедир көвүдээн, истелгезин дооскаш, судче киргген херектер 1486-дан 2606 четкен. Бир истекчинин истеп дооскан херээниң саны чылда 68-тен 93-ке чедир өскен.

ИХМ-нин истелге аппарадында боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг, харыысалгалыг, кызымак күүседи чоруур истекчи ажылдакчылар хөй. Оларга Т. Д. Монгуш (Чөөн-Хемчик), С. С. Лаа (Барыын-Хемчик), В. О. Куулар (Ак-Довурак), С. С. Ооржак (Мөнгүн-Тайга), Х. С. Белек, Р. М. Чооду, В. М. Көргеп-оол (Улуг-Хем), Кызыл хоорайдан Г. Б. Раздробеева, В. Л. Волков, Т. А. Хитаришвили, Ю. С. Лицкевич, ИХМ-нин истелге эргелелиндеН С. Г. Горев, К. Д. Салчак, А. С. Октябрь (Өвүр) болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Тыва Республиканың ИХМ-нин истелге эргелели истелге органының 30 чылы-биле иштики херектерниң шупту истекчилеринге изиг байырны чедирип, олар республикага хоойлу-дүрүмү быжыглаар херекке боттарының билиин күүсүн, эрга-дуржулгазын хаамнаныр, истекчинин аалдарын көдүрүп, ам-даа күжениишкиниг шудургу ажылдаарынга бүзүрелдинбиле идеген тур бис.

Игорь ИЧИН.
Тыва Республиканың ИХМ-нин истелге эргелелинин даргазының оралакчызы, юстициянын полковниги.

ЧЕДИ-ХӨЛ ДУГАЙЫНДА ЧЕДИ БОДАЛ

Тыва Республикада база бир чаа районну тургусканынга Хову-Аксының ажылчыннары, Элегестин, Хендергениң малчыннары, тараажылары өөрүп турарлар. Ол чүүүн-даа мурнунда ук девискээрниң экономиказын көдүрериниге, амгы кризистиг дошкун агымыга таварышкан Хову-Аксы бүдүрүлгезин катап тургузарынга, хөй чылдарда күрүнениң күсели-биле, чоннуң күсели-биле туттунган суурну камгалап алырынга Президентинин болгаш Чазактың, ажылчы чоннуң бодунуң киирген үлүү деп чөптүг үнелелди дораан алган. Бо шиитпир күүсеттинин эгелээн болгаш кижилериң ажыл-ишчи идепкейин көдүрер дээрзинге идегел улуг. Чеди-Хөл районну тургузарынга бараалгаткан байырлыг хуралта Тыванын Президентизи Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, «Шаанда маңаа улуг район турган» деп чугааланынга чамдык кижилер элдепсинип, шагда борта район турбаан деп чигзинип, ол дугайын адын адаарынга киришкен кижи болурумга менден-даа айтырып тургулады. Мында Президентинин бичиндаа частырыы чок. Шериг-оол Дизижикович ол байырлыг хуралга административтиг эвес, экономиктиг район, регион, девискээр дугайын чугаалаан деп билзе чогуур.

Чаа районну Чеди-Хөл деп адааны черле чөптүг деп база катап демдеглеп тур мен. Ол ат чүгле өндүр чазагай эвес, тывалап-даа, орустап-даа адаарынга дылга эптиг, дашчыкы-даа кижилерге доктаатты-гыр. Хову-Аксы суурнуң Кара-Хая арттан куду бадыптарга, районнуң арны, ады, чуруу кижиниң караанга мөөнү-биле көстүп келир: ажылчын суур, Таңды-Уланың салаа-сайгыды болур Чеди-Хөл тайга, Элегес хем, тараалан-хадылан шөлдер, мал-маган, катаптаттынмас каас чараш бойдус. Ындыг кайгамчык чурумалды ажыл-ишчи чон, не-чер ынчаар чаяап шыдаан боор!

Бир талазында, өгбе-төөгүмден ол чер чурттуг кижи болгаш, ийи талазында, назы-харым дөгүй берген болгаш, «Чораан бодум чонга дуза, шолбан сылдыс айда дуза» деп улустуң ырлажыры ышкаш, чамдык бодалдарымны районнуң удуртукчуларынга, чурттакчыларынга, ылангыя аныяк-өскенге чугаалаар дээн күзелимни мооң адаанда илереттим.

Бирги бодал
АНЫЯК УДУРТУКЧУЛАР

Чаа тургустунган Чеди-Хөлдүң район чагыргазының даргазынга Василий Аюнну томуйлаан Президент Ш. Д. Ооржактың шиитпирин үүлдүгзүнүп деткип тур мен. Бо-ла уг-биле районуң өскедаа удуртукчуларынга, албан, организация черлериниң баштыңнарынга дангаар-ла аңыяктар баар деп идегээр мен. Аныяк район бүгү талазы-биле чалыы болур ужуурлуг. Оон-биле кады хөйну көрген, арга-дуржулгалыг хоочуннарны база уттуп болбас.

В. М. Аюн оон мурнунда кожазында «Ак-Тал» совхозтуң директору турган. Ам ол совхозтуң удуртукчузунга мурнунда оон кол зоотехниги турган Н. И. Дартай-оол ажылдай берген. Оон кандидатуразын совхозтуң ишчилери болгаш көдээ ажылагый министри В. О. Аюн шын шилээн деп санаар мен.

Мындыг дээди эртемниг, хып дээн аныяк кижилерни удуртур ажылларже дидимиби-биле депшидип турары черле үүлдүг херек. Шапты үеде болза дарталаан кижи ол хевээр даргалаваш, олуруптала бээр, аныяктарны кудуку ажылдарга хөлүн эрттир «кырыдыр» тудуп кааптар турган.

Ам бо ийи удуртукчуның төөгүзүнге каксы-даа дээптип көрейн, чүге дээрге оларның адаларын эки билир мен.

Василий Майл-ооловичиниң адазы-биле шагда Кызылдың башкы институдун кады дооскан бис. (Ол менден бичии назылыг кижи, чүге дээрге мен институтка МЧАЭ-ге, колхозка, школага, солунга ажылдап каапкаш киргеннер болгай мен). Мырынай-ла чаңгыс-курсчулар, бөлүүвүс база чаңгыс, шилип алган эртемивис база чаңгыс — тыва дыл, тыва литература болгаш орус дыл болгаш орус литература—филфак. Майл-оол Аюн чыскаалга бистин эн бажывыскы турар, ынчангаш «узун Майл-оол» дээр бис, оон ындай бомбуктээр боорга, «пастаар Майл-оол» деп база адаар турган бис. Институт соонда Майл-оол Чодун-оолович Улут-Хемнин школаларынга ажылдап келди. Езулуг-ла хоочун башкы. Школалар директорлап шаг болду. Ам-даа ындыг.

Николай Иванович-ниң адазын мырынай-ла билип кээримден-не таныыр мен. Мээн Ийи-Тал сумумнуң үезинде бижик-билиглиг кижилериниң бирээзи чораан чүве. Улут Ховалыг Дартай-оол Тыва Совет Эвилелинге каттышкандан эн-не орус Иван деп атка сагыл четтиргеш, оозунга аажок таарзынып чораан. Даймының кадыг-дошкун чылдарында Иван Дартай-оол ачам, нам үүрүнүң даргазы К. Ногаан-оол, суму даргазы К. Хойтпак-оол суглар-биле кады ажылдап, сумуга арөвэ үүрүн даргалап, суму секретарылап шаг болган. Оон соонда колхозка, совхозка албан хаап келди. Ол республика солуннарының идепкейлиг бижикчизи чораан. Сөөлгү чылдарда Ийи-Тал дугайында оон парлалгага бижээн чагааларындан билип ап чордум. Оон туржук оон чырыкче үндүрген үүлдерин чогаалдарымга база ажыглаан чордум. «Алышкылар» деп документалдыг тоожумну бижиримде, Улуг-Хемде чугайлаваан бажыны чок Балдан-оол, Улуг-Хемде чушкуваан бээшкезин чок печник Хелиң-оол, Улуг-Хемде кырынче үнмээн адагажы чок монтёр Дунгар-оол, Улуг-Хемде мунмаан трактору чок Балчыр-оол дугайында төөгүлерни менээ Иван Дартай-оол чугаалап бертен чүве. Ол чүгле карандаш, демиржүүк тудуп билир эвес, хирээ, балды, маска, хаарылга, кержек, үттаэш, үнгүүш дээн чижектиг парын херектелдериниң бажын билир чораан. Идиш-хуун, уур-бала, бүлгээр-доскаардан эгелээш, хемеге чедир чазаар. Менде оон үнгүп берген деспизи безин бар. Оон ынай улуг ховалыгларының Дартай-оол кайгамчык быжыг туруштуг кижи чораан. Кажан Тывага калбак дижир албадаллыг коллективизация эгелеп турда, Ийи-Тал сумузу бүстүп дүшкен. Барыктын. Оттүк-Даштын, Кара-Бүлүнүүн аалдарын колхозтажыдар дээш Ийи-Талга бөле сывыртап келгеш, сууржудуп каан, улуг ховалыгларның чамдыызы Хайыраканда хоруй бертен, хөй кезии Арыг-Бажыче көже берген. Ынаар Барык, Сенек бажында, Үш-Мөөрүктү ажыр Хендергенин араттарын база сывырып ажырып келген, Ак-Тал суурга үүг-даа артпаан, школазын безин Кызылче бузуп сөөрткеш, Донмас-Сугга тудуп каан, (анаа школа турду). Кижилер ынчаар дүүреп, көжүп-дүжүп турда, Иван Дартай-оол сирлеш дивээн. Ол өл өзээнге чедир бердингени Ийи-Талындан амыдыралының төнчүзүнге чедир үнмээн. Ажы-төлүн-даа анаа өстүрүп, эртем-билигге чедирип алган.

Ада-иезин кандыг болдур, ажы-төлү база ындыг болур деп, улус чугаалажыр. Бо домак боду чайгаар-ла бүде бербес. Ада-иезиниң чаагай изин базар дээш, ажы-төлү база кызыр ужурлуг. Чүгле ынчан үлегер домак күштүг болур. Мээн бо чугаалап турар таварылгам ылап-ла ындыг болган боор.

Ийиги бодал
АЖЫЛЧЫННАР

Шаг-шаанда Барыктың араттары Хендергениң Тарбаган дагдан-куду Хараачыгай, Калбак-Саарыг, Кызыл-Тей, Хову-Аксы ол ынчаар чайлаглаар турган. Чурттал-газының ындыг аайы-биле олар Хендергениң, Өвүр Торгалыгның чону-биле кожа-хелбээ, ха-дуңма чурттап чораан.

Мооң-на уламыдан аныяанда чылгычы Кыргыс Хойтпак-оол (ол ачамның кады төрээн дунмазы кижи) эртебурунгу чес-хола өңгештеринден амгы кобальт холук-саалыг дашты тып алган. Бөгүнгү Хову-Аксының төөгүзү оон эгелээн.

Бодум дугайты Хову-Аксынга аалдар чайлап турда-даа, дөртен чылларда анаа «копай-город» тыпты бергендедаа көрүп чораан мен. Оон туржук, Каккка чайлап турувуста, суму даргазы Хойтпак-оолга орус геологтар кээп турар апарганы көрген мен. Сөөлүнде олар Улут-Хем кыдында Ийи-Тал суурга шагдагы Сеззээн-Орустуң артканкалган тудугларынга улай бажыннар кылгаш, Хову-Аксын ажыдарда анаа төнчүп алгаш турдулар.

Хову-Аксының эрги-даа, чаа-даа суурларының тутунуп эгелээнин көрген мен. Анаа хөй күштер, хөй чылдар үнген. Анаа Кызылда бир шериг кезээнден аныяк солдат Глуховка баштаткан бүдүн салбыр тудугжулан келгенин көрген, солуннарга бижип турган мен. Глуховту шеригге турда-ла билир мен, хаажка кончуг маннаар тутпан эр чүве.

Төөгү талазы-биле ыска хуусаада Хову-Аксы көрүштүг суур апарган. Хөй каът бажыңнарлыг, Кызылда безин чок коттеджилерлиг, эмнелеглиг, универмагтыг, садыгларлыг, столоваялыг, Культура ордулуг, хаажка маннаар сайгылганныг оруктуг, профилакторийлиг, аэропорттуг... Абакан-биле аразынга безин самолет ужуп турду. Ам?..

Ам бүгү чүве дедир апарган. Бүдүрүлге буураан. Орустар көжүп чораан, эвээш кижи арткан. Бир эвес бо хевээр турган болза, тывалар база көжүп эгелээр турган боор. Ырбаан кижилер анаа база чорбаанар болдур ийин: садарын садып, үптээрин үптеп, үрегдээрин үреп, хоптаарын хоптап каапкаш, барганнар. Мээн соомда өртхалап-даа, үер-чайык-даа бөлзүн деп чүве ол-дур. Моон уламыдан национал чөрүлдээлер чидигленген турган.

Сөөлгү үеге чедир Хову-Аксының салым-чолу билдинмес турду. Кайда-чүде соңгу үүкте Норильск комбинады Хову-Аксын садып алгаш, аңаа будүрүлгени уламчылаар, оон кедерезе ында хосталган бажыңнарга бодунуң кырганнарын, хуусаазын ажылдап каапкан кижилерин чурттадыр дээн дел, дамчыыр чугаалар дыңналгылады. Бир эвес ынчаар чүве болза, Хову-Аксы үрелген-бузулган, хуусаазы төнген эрги техника чепсектери октаар «свалка» дээр чер ышкаш, Саян артының кырганнарын орнукшудар хөөр кылдыр хуула бөөр часкан.

Хову-Аксының район төөү апарганы чүгле улуг өөрүшку эвес, оон чурттакчыларынга, удуртукчуларынга аар чүүктү, улуг харыысалганы, ханы идегелди онаап турар.

Мен будүрүлге талазы-биле тускай эртем чок кижи мен. Ынчангаш кандыг-бир тодаргай сүме берип шыдавас мен. Оон кадыңдан өске кижи эвес болгаш, Хову-Аксының салым-чолу дээш сагыжым аарып тур. Чүге дээрге ында мээн төрелдеким, чаңгыс черчурттуларым эңмежок. Ында Кудажылар, Хойтпак-ооллар, Комбулар, Соскалдар, Шаннаалар, Конгарлар, Хертектер хөй. Кыргыс Хойтпак-оол аттыг кудумчу безин бар.

Ынчап кээрге, кобальт будүрүн катап тургузарының аргазы чүл? Ам ол дугайында конкурс чарлааны черле чөп. Бир эвес ол болдунмас болза, чаа-чаа биче будүрүлгелерден тургуеса чүл? Белек-селек кылыр талазы-биле Хову-Аксы дуржулгалыг чер. Элегестин, Хендергениң чону ук төөгүзүнден малчын чон, «Элегес» совхозунуң малының эгезин салган «мун-каралыг» Ажыкай бөөзи оюннардан үнген болгай. Оон чылгызы чүгле чаңгыс муң эвес, оондаа хөй турган. «Муң-каралың» башкылыы Элегес суун ижип турда, соңгулуу Межегейге оттавышаан чоруур дижир чүве. Ынча чылгы Элегес суун үзе ижипкеш, манажын шаг болур дээр болгай. «Муң-кара» Элегес, Межегейниң, Чедер, Шоолдуң, ховуларынга сыңмайн, Хем-Белдирин эрткеш, Черби, Кара-Хаак од ынчаар одарлап турганын Ажыкайның чылгычызы, сөөлүнде партия Тыва обкомунуң секретары чораан С. Ортун-оолдан дыңнаан мен. Ажыкай бөөзи эрге-чагыргага чорбаан, хилинчээ-ле ол — хөй мал өстүрүп каан. Хөй алдын-мөңгүү-биле Бээжинге безин хүрээ туттурган. Сөөлүнде улусчу революцияга идепкейлиг киржип, 1921 чылдың августа Тыва Арат Республиканы чарлаан Улуг хүралдың төлөөзи болган. Оюн Күрседи нам биле шажын деңге хөгжүүр деп идеяны идип үндүргеш, Межегейнин Эртине-Булакка хүрээ туттуруп тура, Ажыкайны намга элэдип киирип чадап каааш, эриидеп-даа турган. Ол дугайын «Үйгу чок Улуг-Хемде» бижээн мен. Мындыг төөгүлүг кижи Ажыкайның адын «Элегес» совхозка берзе черле чөптүг деп бодаар мен. Ынчангаш Элегестин, Хендергениң болгаш Тыванын өскедаа черлериниң чалчыннарының хой, өшкүзүнүн дүгүн болбаазырадыр фабриканы Хову-Аксынга ажыдып болбас бе? Туйбу будүрүлгезин аңаа чүге кылып болбаазын?

Район төөү апарган суурга хөрээжен чонну ажыл-биле хандырары чугула социал айтырыгларының бирээзи болур. Чаа район төөүнде дааранын цехти фабрика кылдыр улам болбаазырадыр эң эптиг үе келген.

Чеди-Хөл тайгазының алдыкижин, ан-менин, арга-ыяжын көргеш, силер дээрге миллиард-миллиард доллларларны кыргап, сузүп кылаштажып турар улустур силер деп, даштыкы аалчылар магалап чугаалап турганнар болгай. Хову-Аксынга бажын болгаш ог ыяжы, столсандай кылыр будүрүлге чери ажытса эң таарымчалыг болгаш карыгзазы эвээш, харын орулгалыг деп бодаар мен.

Бо дээрге чүгле мээн кара угазында эвээш-биче саналдар-дыр. Бир эвес Хову-Аксында ажылдакчылар, чурттакчылар бодаар болза, ажыглап болур болгаш ажыглаттынмайн турар курлавырлар эңмежок. Ажылчын суурнуң салым-чолу — ажылчыннарның хөлунда.

Үшкү бодал
ХЫМЫС

Хову-Аксы ажылчын суур болганда, бир дугаар эңчегде, үлетпүрге хамаарышкан айтырыглар келир боор-дур. Ийи дугаар эңчегде, айтырыглар чайгаар-ла көдээ ажылагыйныы апаар.

Президентинин чугаалаанды ышкаш, Чеди-Хөл районнуң девискээри үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый холушкан, төөгүлүг улуг район турган.

Баштай Элегести ап көрээли. Оон бүгү Тывага атсураан борта оюп эрте берээлинер. Ол дугайы хөйге билдингир, өөредилге номнарында, төөгү шинчилелдеринде, чечен чогаалда болур-чогуурубиле бижиттинген.

Элегес дээрге шаг-төөгүден мал-маган ораны, тараалан-хадылаң чер. Ынчангаш аратларның Элегес бугазын холбиле Калдак-Хамар оруу, Кызылга «Бадыраа бугазы» ышкаш бүгү ниитинин хөрээ кылдыр казып турганы тавадылга эвес. Орта чүгле чоокка-вының эвес, өске кожууннарның араттары база хей-аътты киржип турган. Ынчан бичии турган-ла, буга каскан акыларымга чем чедирип, кижилериң канчаар сорук-күүтүг, найыралдыг ажылдап турганын караам-биле көрген херечи мен. Ол шагда амгы экскаваторлар дег чепсек-херексел бар эвес, черни чүгле демиржүүрек, кускун-хаай-биле каазар чүве болгай. Кижилерниң ынчангы хей-аъды Элегестин ышкаш бугаларны дескештирбес турган.

Ол чылдарда Элегес чүгле күш-ажылдыы эвес, интернационализмнин база школазы турган. Элегес күрээконом баштай Чал-Кежиг суурга үндезилеттинин эгелээн. Ынчан орта тывалардан аңгыда, орустар-даа, хакастар-даа чурттап турдулар. Оон соонда Элегес суур үндезилеттинди. Күрээкономну орустар-даа, тывалар-даа, оон туржук калга моол Долумажап-даа директорлап турду. Тыванын бүгү кожууннарындан кижилер Элегеске кээп, машинатехникага өөренип ап турдулар. «Экономга каадыржаан эрес кежээ» Чавылак» база моон диңмиреп үнген болгай.

Чаа районнуң көдээ ажылагый продуктуларын будүрер талазы-биле бижыг чөленгинжи кылдыр Элегес хевээр артар ужуурлуг. Чал-Кежигже чаа карак-биле көрүүр. Каъкта арат ажыл-агыйны улам сайзырадыр херек.

Хову-Аксының эрги суурунуң бааза-зынга арат ажылагыйларның бир-ле хевирин тургузары күзенчиг. Район төөвүнүң чурттакчыларын көдээ ажыл-агый продуктуларыбиле хандырарының айтырыы ыяап-ла туруп кээр болгай. Мээн күзелим болза, Каа-Хемиин «Совет Тыва» совхозта ышкаш, орта хымыс фермазын ажытса деп бодаар мен.

Бир эвес хымыс фермазы тургузар дээр болза, чылгы мал Элегесте-даа, Хендергедедаа бар. Ылангыя «Ак-Тал» совхозтуң чылгы малы өскен. Бе саарының арга-дуржулгазы Хендергениң хоочун чурттакчыларында бар. Чоокка дээр ол кавыга хей чылгылыг Сат Дамдынай чурттап чорду. Мөңгүн-биле кааталга, эт-сеп кылыр кайгамчык шевер, чазанып турда аңаа чедер кижи чок. Ынчангаш черинин улузу ону «Эзер-Дамдын», «Эзер-Ашак», чок болза, аңза-ла «Эзер» деп адаар. Оон үре-садызы, уругдарыы ам-даа Хову-Аксында чурттап чорлар боор. Чылгы тудар, бе саар, хымыс кылыр талазы-биле олар үнелиг саналдарны, арга-сүмени берип болурлар. Ындыг кижилерни дилеп тывар херек. Ам «Ак-Тал» совхозта хууда машина, тракторларлыг, арат ажыл-агыйларлыг Донгак Дагбалдай, Дөмүр-оол Самбуу дээн ышкаш кижилер бар апарган. Оларның эгелекчи үлегерин ажыглап болгай.

Дөрткү бодал
АРЖААН

Чаа Чеди-Хөл районуң бир байлаа — аржааннар.

Маңаа Чеди-Хөл тайганың, Элегес, Хендерге хемнерниң бичии аржааннарын санаавайн, оларның кол-колдарынга дээп көрейн.

Хову-Аксы суурнуң бичии үстүнде Чыланныг кыйыгда безин хая базрындан үүүп чыдар бичии аржаан бар. Суу эльбек, бойдузу чараш чер. Улуг-хүннерде дыштанган чон эпти-ле аңаа баар. Оон суун шилдерге савалап, садып-даа болур.

Хову-Аксында дыштаныр, эмненир профилакторий бар. Ону чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр алгыдарының бүгү арталары база бар.

Маңаа бир дугаарында Каък хөлүнүң дугайын чугаалап болур. Оон географтыг координаттары чижекбиле мындыг: «Элегес» совхозтан бөрынын талаже 25 хире километр черде. Хову-Аксының соңгу чүгүнде Онгажалап чоруур болза, 30 шаа километр боор. Ынчан кээрге, кайылап-даа баарга ындыг-ла ырак эвес.

Алдаржаан Дус-Хөлге бодаарга, Каък-Хөлдүң турар чери таарымчалыг, көрүштүг, арыг болгаш серпин агаарлыг. Ону долгандыр кадыр каскактар, аргалар хүрээлээн. Чинге аң ораны чер. Ол девискээрде «Каък» деп камгалалдыг черни турган, оон ачызында элик, хаваа, койгун, дилги, Барык-Бажы, Өдөн-Шөл ол ынчаар улуг аң өскен.

«Кур болгаш куруккан черлерни шингээдип алыр» деп ыйгы үезинден эгелээш, Каък-Хөлдү долгандыр ховуларны кайы хамааючок чарып, тараа тарып каапкан. Оон чылдагаанындан ук черниң тургузуу, хөлдүң суг балансызы үрелген, хөлден ырак эвесте Казыралыг-Хөлчүк шуут соолган, аңаа-ла тараа шөлү апарган, хөл адыш оюу дег сыгап калган, дук-түмен куштар читкен. Сөөлгү чылдар шору чаачал болганындан хөл катап мөөнеп, оон «көрүнчүүнүн» шөлү эрги деннелинче көдүрүлүп, чаяан боор, улгадып келген.

Каък—серпин чер. Эрткен, кежээ кижи дуктуг тониуг турар. Чай кидин түлүк эгелеп турда, хөлду долгандыр чүзүн-баазын өөнүг, чүүл-бүрү хевирлиг чүс-чүс майгыннар, чадырлар, чаглактан эңдерли бээр. Ол чүл дээрге, аржаан сезону эгелээнинин демдээдир. Каък-Хөлүнге дыштаныр, эмненир дээш кижилер чүгле чоок-кавыдан эвес ырак-узактан база кээр турган.

Мону чүге бижидин дээр болза, ажылчы чоннуң кадыкшылы бирги чергениң айтырыы болгай, ынчангаш Чеди-Хөл районнуң, «Элегес» совхозтуң удуртур черлери Каък-Хөл кыдынга профилакторий ажылдар айтырыгны шиитпирлээр болза, ам-на таарымчалыг, ам-на болдунар үе келген деп бодаар-дыр мен. Ажыл-агыйлар оон орулганы ап болур.

Алдан-чеден чылдарда Каъкка шору суур турду: салбыр төөү, сүт-бараан фермалыг, школалыг, магазиниг, гаражтарлыг, машинатехникалыг. Бо бүгү сөөлзүүредир буурап дүшкен. Каък октаттынган, кадынган суурларның данзызынга киргеп. Бо хүннерде ол суур база катап көдүрүлүп эгелээн. Бир эвес хөл кыдынга профилакторий тургустуна бээр болза оон көдээ ажыл-агый продуктулары-биле хандырылгазын Каъктын ч

Өртке удур шалыпчы ай эгелээн

САЛГАЛДАРГА КАМГАЛАП АРТТЫРАР

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерство-биле кады Ыяш ажыл-агыйның күрүне комитеди 1993 чылдың өрт халавының сезонунга белеткелдің болгаш республика девискээринге болу берги дег арга-арыг өрттери-биле демиселди чорударының айтыырларын чугаалажып көрген республика чөвүлел хуралын организастап эрттирген.

Республиканың районнарының ыяш ажыл-агыйларының директорлары, кол лесничийлер, арга-арыг камгалалының инженерлери, лесничийлер, ужар күүлдүн дузазы-биле арга-арыг камгалаар албанының ажылдакчылары, районнарның долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдериниң начальниктери, районнар чагыргаларының даргаларының оралакчылары, «Тыва анныыр-тывыш» каттыжышкынының, респотребсоюзтун, Көдээ ажыл-агый министерствозунун төлөөлери ол чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен.

Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң даргазы Т. Х. Бараан эрткен чылдың түннелдери кандыг болганын база бо чылгы сорулгаларның дугайында чөвүлел хуралга илеткел кылган. Улус ажыл-агыйының экономиктиг болгаш организастыг эде тургустунуушкунунун айтыырлары-биле холбашкан чамдык бергелер турза-даа, Тыванын арга-арыг ажылдакчылары эрткен чылын черле багай эвес ажылдаан. Арга-арыгны катап тургузар база арга-ыяш ажыл-агыйының талазы-биле боттандырып чорудар ужурлуг ажылдар чоруттунган. Арга-арыг өрттерин болдурбас болгаш болгулаан өрттерни өөрүп талазы-биле арга-арыг албаны организастыг ажылдаан.

Республиканың арга-арыының санитар байдалы чогум багай эвес байдалда. Ынчалза-даа 1991-1992 чылларда Таңды районунда, Чадаана болгаш Тыван девискээринге ниити шөлү 6221 гектар шөлдү Сибирьнин хөвен ховаганы тудуп чий берген турган. Сибирьниң хөвен ховаганының тыптып келген черлерин узуткап чок кылыры-биле бо чылдың июнь айның эгезинде боттуг хемчеглерни ап чорудары көрдүнүп турар. Хөвен ховаганы-биле демисел чорударының төлевилелин ажылдап кылган болгаш ону Россияның Арга-арыг талазы-биле федералдыг албаны бадылап берген. Маная ажыглаары-биле Бердскинин заводунда эргежок чугула препараттарны садып эккен алган. Хөвен ховаганы-биле демисел чорударда АН-2 даэр ийи самолётту хөлезилеп алыр апаар. Ол ажылды Чаргыгай хөл чаныдан эгелеп алгаш. Элегес тавараашы, Чадаана участогуче-ткеш, Турааның ыяш ажыл-агыйынга тенгүрери планнаттынган.

Эрткен 1992 чылда республика девискээринге 94 арга-арыг өрту болган. Өрттенген ниити шөл 3073 гектар. Тожу, Каа-Хем, Кызылдың болгаш Чадаананың ыяш ажыл-агыйларынга эн хөй өрттер болгулаан. Эн ылангыя Тожу районга болгулаан өрттерниң 35-и чанныктан болган. Түс черниң чурттакчыларының буруузу-биле эрткен чылдың май 25-те Балгазынның хадылыг арга-арыынга өрт болган. Ол үеде изиг хүнде улуг хат хадаанындан өрт улам өскүп, 902 гектар шөл өрттенген. Ол өрттүн чедирген когаралы 3.303 миллион рубль болган. Ол өрттү өскүткен кижини мынчага чедир идередип тыпкан.

Болгулаан өрттерни өөрүрининге ыяш ажыл-агыйлары улуг чарыгдалдарны үндүрүп турар. Арга-арыг өрттерниң ыяш ажыл-агыйынга чедирген когаралының ниити түңү 9.297 миллион рубль. Черле ынчаш арга-арыг өрттерниң тыптып келириниге буруулуг кижилерни идередип тывар ажыл кончуг кошкак боор турар. 1992 чылда арга-арыгга өрт халавы болдурган дээш чүгле чангыс кижини идередип тыпкан.

Арга-арыг камгалалының килдизи хынаалаларны чорудар хүлээлгелиг. Килдистин ажылдакчылары эрткен чылын шак ындыг хынаалаларны 81 катап кылган. Ыяшты кара туразында кезер, ыяш кескен черлерин арыглап аштавас, ыяшты чедир кеспейн ара кааптар чоруктар, чаа өзүп орар өзүмнерни үрегдээр, кескен ыяжының төжээн арттырып кааптар чоруктар кайы хөй боор турары хыналдалар үезинде билерээн.

Чон ортузунга арга-арыг камгалалының, өрт айылының дугайында тайылбыр ажылы куду деннелде организастаттынган. Арга-арыг камгалалының килдизинин специалистери республика солуннарынга ында-хаая күүлдер бижип турары четпес деп санап турар. Радио, телевидениеге арга-арыг камгалалының дугайында материалдар эвээш үнүп турары хараанчыг. Барыын-Хемчик, Таңды, Чадаананың, Балгазының ыяш ажыл-агыйларының удуртукчулары болгаш специалистери боттарының район солуннарынга арга-арыг камгалалының, өрттү болдурбазының дугайында кандыг-даа күүл биживаанын хараалаанчыг боор турар.

Тыва Республиканың арга-арыг ажылдакчыларының мурнунда бо чылын улуг сорулгалар салдынган. Арга-арыыысын күрүне, социал, ажыл-агый болгаш экология талазы-биле ужурутказын оваарып көөрү. республиканың чонунун хереглелин боттандыраары-биле арга-арыыысты хоозуратпайн, бедик орулгалыг кылдыр чөп ажыглаары арга-арыг ажылдакчыларының кол сорулгазы боор турарын утпас ужурлуг бис.

Арга-арыгны ужар күүлдүн дузазы-биле камгалаар авиазеонун начальниги В. В. Лесков чөвүлел хуралга база илеткел кылган. Тожунун, Каа-Хемнин, Кызылдың ыяш ажыл-агыйларының директорлары Ю. Матвеев, Ю. Кривонос, В. Шишкин, Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерствонун аныяк хайгаралының килдис начальниги Г. Сибирцев чер курлавырларын болгаш диригамыгаанар килдизинин начальниги А. Ооржак болгаш өскелер-даа санал берип, чүве чугаалаан. Тыва Республиканың Чазазының Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн чөвүлел хуралдың ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Республика чөвүлел хуралының киржикчилери арга-арыгны камгалаар талазы-биле Тыванын бүгү чонунга күйгырыгны хүлээп алган.

Галина ШЫЫРАП.

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерствонун информация килдизинин начальниги.

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ

Кижилер болгаш чылдар

Кижи бүрүзүнүң амыдыралында уттундурбас хүннер, болуушкуннар бар. 1993 чыл Таңды районнуң Кочетово суурда күш-ажылдың хоочуннары Дадар Седиповна Долаанга, Тыртык-оол Калбакович Оюнга онзагай. Оларның өг-бүле тутканындан бөөр бежен чылы болур. Олча биле аас-кежик үргүлчү кады чоруур деп чон чугаалажыр болгай. Дадар Седиповна чоокта чаа 70 харлаан, Тыртык-оол Калбакович 78 харлыг. Ынчангаштын өле баштыг өгбелеривиске чылыг, чымчак сестер чугаалаар үш дакпыр барымдаа бар.

Тыртык-оол Оюннуң амыдыралчы, күш-ажылчы базымнары үжен чылдарда эгелээн. Үеним чаартылгаларынга сонуургалдыг кижилер чоруур. Үжүк-бижикке суйдулуг үечергези эш-өөрү-биле кады чайлаг школазынга өөренип турган. Үжен чылдарның ортан үезинде ол боду безин эки эскербейн, хувискаалны аныяктарның талазында, кулун дуюу амыдратпайн тутсуп турган. Ынчан идепкейжи аныяк кижини арева үүрүнүн дарезазынга сонгаан. Хөйнүн хөрээ дээш аныяктарны ажыл-ишче, эртем-билигже ол эвилелдеп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Т. К. Оюн фронтуга белек чыыр ажылга идепкейлиг киржип, араттарның ортузунга тайылбырны калбарткан.

Дайын сөөлүнде Таңдыга колхоз шимчээшкини шапкыны-биле хөгжээн. Сут-Бажының эрес-шоваа аныяктары Тыртык-оол, Бугалдай Оюнкар колхоз тургузар чымыштыг ажылче шымнып кирипкен. Олар Сут-Бажының, Өл-Арыгның, Дөн-Теректин, Шанчыгның, Догаанның, Могайның араттарын коллективтиг ажылче эвилелдеп эгелээн. 1948 чылда «Октябрьның 30 чылы» колхоз тургустунган. Араттар коллективтиг ажыл-агыйның даргазынга Бугалдай Хаваанаевич Оюнну, бухгалтеринге Тыртык-оол Калбакович Оюнну сонгааннар. Олар чоннуң илеглин шынзытканнар. 1951 чылда «Октябрь 30 чылы», Молотов, Сталин аттыг колхозтарны каткан. Тыртык-оол Оюн маная база бухгалтерлээн. Ынчангы улгаттыг каттышкан Сталин аттыг колхоз, соң соонда «Коммунизмниң херели» совхоз амгы «Шанган» акционер нирилелдиң үндезинин салган.

1954 чылда Тыртык-оол Калбакович Оюн Красноярскинин көдээ ажыл-агый удуртукчуларын белеткээр техникумуну чедиишкиннит дооскан. Үеним негелдези-биле кижи бир-ле ажылды кылган чоруур. Ол күр болгаш курукка черлерни шингээдип алырынга идепкейлиг киришкен. Ынчангы «Коммунизмниң херели» колхозтун Оңгар-Хову трактор бригадазынга бригадирлеп, санакчылап хөй чылдарда ажылдаан. Моон пенсияже үнген.

Дадар Седиповна Долаан база төрээн ажыл-агыйынга саанчылап, быжаа ажаап, хөй кыргын, сөкманчылап ажылдап чораан.

Көдээ ишчилер Дадар Седиповна биле Тыртык-оол Калбакович ийи ооллу, ийи кысты өстүрүп, кижизитпен. Маная улуг оглу Сергей Оюннуң дугайында чугаалаайн. Ол ам Таңды район чагыргазының иштики херектер килдизинин даргазының оралакчызы, шагдаанын чайору. Районга корум-чуруумну быжыглаар дээш тырышкыр, эрес-шудургу, үйгучыдын чок ажылдап турар.

Семен ОЮН.

БАШКЫЛАР АРАЗЫНГА

Тес-Хем районда Берт-Даг суурнуң ортумак школазының спорт залынга районнуң башкыларының арасынга баскетбол маргылдаазы эрткен. Ол оюнларга школалардан өө, хөрээжен улустуң 14 командалары киришкен.

Моон мурнунда үелерде районга башкылар арасынга мындыг чергелиг маргылдаалар болбайн турган. Бир дугаар өрттүргөн бо маргылдаага киржикчилерден аңгыда көрүкчүлер база дыка хөй болганы өөрүнчүг. Спорттун хоочуннары Эрес-оол Сыват, Куске Балдыйай болгаш оон-даа өскелер бо маргылдааны эки организастаан.

Башкылар арасынга ол эрткен маргылдаага Чыргаланды ортумак школазының эр улус командазы өгезинден тура демниг, эрес-кашпагай ойнаан кымга-даа уттурбайн, бирги черни бүзүрелдии-биле эөлээн. Команданы шилчип чоруур кубок болгаш акша-биле шаннаан. Ү-Шынаанын болгаш Берт-Даг ортумак школаларының баскетболистери ийиги-үшкү шанналдарны чаалап алган. «Эн эки халдакчы» деп түскай шаннилдарны Алик Балданайга болгаш Шолбан Долзатка тывыскан.

Хөрээжен улустуң командалар арасынга Берт-Даг ортумак школазының башкылары тиилээн. Оларга база-ла кубокту болгаш акша шаннилын байырлыг байдалга тывыскан. Кызыл-Чыраа болгаш Ү-Шынаа школаларының командалары база шаннилдыг черлерни чаалап алган. Ү-шынаажылар эн чараш спорттчу хеви дээш шаннаткан.

Даш-оол ТАНОВ.

БОККА ТУТТУРГАН БАЖЫҢ

Бо чорааш шагда бир улуг дарга кижиниң чугаа кадында сөглээн сөзүн черле утпас мен ийин. «Чурттап олурар чери азы бажын-балгады чеже-даа арыг болгаш, а арыгланыр чери хирлиг-чуттуг болза, ол бажыңны арыг-силиг дээри болдунмас» деп аан. Бодап чоруурга чиге-ле сөглээн хир

Күрүне кижилерге чурттаар оран-сава-биле шыдаар шаа-биле дузалап-ла турар деп чүвени чаа-чаа бажыңнарда чурттап турарларның хүн келген тудум немежин олурарын көргеш билип аар. Кызылда хавак кырында хамык машиналарның «суксунун хандырар» черинин чаныдан ырак эвесте турар, бедик, чаагай даг дег туткан чаа беш каът бажыңны кижи бүрүзү көрген боор. Ол туттунга-ла ындыг-ла үр болбаан. Даштын көөрге чаашла бажын турган.

Бар-ла турган каттарын кижилер чурттаары-биле эөлей шаап алганнар. Ам оон бөөр ийи-ле чыл эрткен чүве. Ол бажынче кирип бар чыдарга, азыгда бокту артындa-ла черде өпейтир төп каан. Ол бок ам-даа чытпышаан. Иштинче кире бөөрге кижи сагыжы саргып көөр. Хайыраан ханаларны оя кескилеп, түскай демдеглел бижиир «кыдыраашка» ынчидип алганнар.

Каът аайы-биле чугаалажып алгаш, бир хүн бир өгбүле аштап-арыглан каарга, чүү канчан баар деп, ол-ла бүгү шокарлаашкыннар ында чурттап турарларның ажылы-дыр. Ада-ие ону дөмей көрүп, хүн бүрүде таваржып турар болгай, кайынам ол үгже көрбейн, карактарын шийип алгаш эртип турар деп. Ындыг болган төлөөде, оларның чурттап турар оран-савазынга хумагалыг боорунга кижизидилге ажылы кошкак деп чүвени ол-ла бүгү чүүлдер илередип турар. Өскөөртен кижи баргаш ону, кылып турар эвес, ында чурттап турарларның кижилернин үндүрген дер-күжүн үнелеп билбези ол дизе хөөредиг болбас боор.

Күрүне бажың-балгат-биле хандырар, а ону карак огу дег арыг-силиг бөйдалга тудары бистерден кол хамааржыр, Калинин кудумчузунуң 2 «б» бажынның чурттакчылары бир түннелди үндүрер боор деп шлегел-биле мону бижидим.

Чрина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Улуг дзайбыс Меспей-оол Тюлюшевич Хунан-Каранын апрель 4-те 60 харлаан юбилейин таварыштыр ада-иевистин база чоон төрелдериистин мурнундан изиг байыр чедирип олур бис. Ол Тожу районнуң Ий суурда ажылдап, чурттап турар. 30 чыл ажыр башкылаан, пенсияже үнген-даа болзе, ам-даа аныяк-өскенни кижизитпишаан. Ынчангаш дзайбыстын 60 харлаанын таварыштыр бүгү-ле үүлдерге чүгле экии, кан дег кадыкшылды база эжы-төлүнүн аразынга узун назы назылап чүрттаарын күзедивис.

Буянмаа, Саян, Алеша, Арита, Алисмаа, Май-оол.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистин ынак ачавыс Сарыг-оол Тюлюшевич Шожукпан апрель 8-те 55 харлаар. Шагаан-Арыгда чагырга черинде чолаачылап турар. «Күш-ажылдың хоочунуң» медальдың эдилекчизи. Тываның шупту булуннарын эгип кааткан. Оон-биле кады ypvv Лариса Сарыг-ооловнаның база төрүттүнген хүнү. Пединститутту дооскаш, төөрөн школазында орус дыл, литература башкылап чоруур. Алашкыларга аас-кежикти, кан дег кадыкшылды чедиишкиннеги күзедивис.

Уругларының аазы Мария Монгушовна, оолдары, уруглары Мирослав, Эдуард, Лидия, Владимир, келиннери Виктория, Валентина, солдарының солдары Эрес, Багыр, Айлыс.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИР КҮЗЕЛЛИГЛЕРГЕ

Бот-өөредилгелиг курстарга киреринни күзээннерни хүлээп алырын Кызылда Күрүненің башкы институду чарлап турар. Өөренир эртемнеери: «Орус дыл болгаш литература», «Тыва дыл болгаш литература», «Эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы», «Педагогика болгаш психология (школа назыны четпээннерниң).

Улус өөредилгезинин системазында ажыллап турар хамаатыларның биллириишкиннерин хүлээп алыр. Назы-харда кызыгаар чок.

Документилерни бо чылдың апрель 20-ден май 21-ге чедир хүлээп алыр. киреринің шылгалдалары 1993 чылдың май 24-тен июнь 2-ге чедир болур. Биллириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (аттестаттың азы дипломнуң боду, күш-ажыл лептериниң хоолгазы, 086 майык өзугаар эмчи шынзылгазы, 3×4 хемчээллиг 6 фоточуруктары, паспортун боду эккээр.

Дараазында эртемнерге киреринің шылгалдаларын дужаар: «Орус дыл болгаш литература» (25 кижини хүлээп алыр). «Орус дыл болгаш литература» (аас-биле), «Тыва дыл болгаш литература» (аас-биле), «Тыва дыл болгаш литература» (бижимел-биле — сочинение), «Орус дыл болгаш литература» (бижимел-биле — сочинение - бижиир).

«Эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы» деп түскай эртемни шингээдип алырын күзээн болгаш башкы училищезин дооскаш, бир чыллан эвээш эвес үзүктелиишкин чок ажыл стажтыг кижилер (өөренир хуусаазы 3 чыл) математиканы аас-биле, орус дылга бижимел-биле допчулал бижиир, орус дыл бөлүүнге орус дыл шылгаллазын аас-биле, тыва дыл бөлүүнге — тыва дылды аас-биле дужаар.

«Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээннерниң) деп түскай эртемни өөренир хуусаазы 5 чыл, киреринин шылгалдалары: орус дыл (бижимел)— допчулал бижиир, математика (аас-биле), орус дыл бөлүүнге — орус дыл (аас-биле), тыва дыл бөлүүнге — тыва дыл (аас-биле).

Эге өөредилге факультединге киреринни күзээннер педагогика болгаш психология талазы-биле тайылбырны алыр.

Дээди башкы эртемниг кижилер «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээннерге хамаарыштыр) деп түскай мергежил талазы-биле өөренип киреде, собеседованиени — чугаалажылганы эртер. Ортумак школаны алдын медальдыг доосканнар азы түскай ортумак өөредилге черин тергиин эки демдектиг доосканнар катап өөренириниң кол эртемнинин талазы-биле «тергиин эки» деп демдек-биле киреринің шылгалдазын дужаар болза, оон арткан шылгалдаларны дужаарындан хостуг болур.

«Дээди болгаш ортумак түскай эртемниг специалистерни белеткээр талазы-биле керээ харылзааларын хөгжүдер хемчеглер дугайында» РСФСР-нин Министрлер Чөвүлелинин 1991 чылдың февраль 8-те № 86 доктаалынга дүүштүр Кызылда Күрүненің башкы институду керээ өзугаар ол түскай эртемнер талазы-биле кадрларны чыылда планындан ажыр белеткеп турар. ынчаарга өөреткенинин өртөөн сонуургаллыг организациялар төлөөр.

Киреринин шылгалдалары эгелегиже чедир бир неделя бурунгаар керээни чарган турар ужурлуг.

БАШКЫ ИНСТИТУДУНУН АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 36, телефону 2-50-54.

⊙ ⊙ ⊙

ЗИЛ-131 маркалыг болгаш үш өзектиг чүүк машиназын УАЗ-469, УАЗ-452 (биче автобус), «Нива» автомашиналарга орнап азы ол ЗИЛ-ни садып турар. Телефону 3-54-47 (эртенгинин 8-тен 17 шакка чедир).

⊙ ⊙ ⊙

3,5 тонна дензилиг болгаш даларбас кандан кылган хоолайларны организация чери садып турар. Хоолайларны хемчээли 6-дан 14 миллиметр чедир.

Ол организацияның телефону 3-54-47 (эртенгинин 8-тен кежээкинин 17 шакка чедир телефонаар).

КИНО

АПРЕЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Кадын-хаан көжү» (АКШ, 16 хар четпээнерге сумелевейн турар) 9.20, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10

Видеозал: «Өлүмнүг сарыыл чок чорук» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Дүнекинин соогунда» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Сө[illegible] хөзеннеэнде хоюткы» 9.00 [illegible]ээрбеги чажыт болукт[illegible]чер» 10.50, 13.30, 16.10, [illegible]8.50 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чаза «Шын» солуннуң редакциязының коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Бажын (кол редактор[illegible] орун оралакчызы) М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторну[illegible] оралакчылары) Н. С. Эргей.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор—3-43.34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчылы[illegible] 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: чаус депутаттарының Советтери — ниити-чаа-политиктиг болгаш социал айтыырлар—3-34.19; [illegible] 3-34-99; культура, чаус өөредилгеэр болгаш чогаал—3.39-15, 3-34.57; медицина болгаш спорт — 3-36.82; 3-34-57; өскүлге—3-34-39, 3-34.93; чагаа—3-39.03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2.27-41; солун келбейн барганда [illegible] 2.44.04; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медиаалар министерствозунун чанында парлаганың, медиаларнын хостуг чорудун камгалаар талазы биле Тывада хайгаарал черинге бурутказтынган.

Бурутказтынган дугаары — Т—00007.

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларының боолдары редакцияның туруу-биле дүүшпейн барыр болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш аска-даа дыңнадыглары даап авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунун гипографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко [illegible] чу, бажын № 1.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тиражы 25.146 Индекс 54240. Чагыг № 63.